

ГОРОДИЩА СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ТЕРИТОРІЇ ЛІСОСТЕПУ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

А. О. Моруженко

Племена скіфського часу (VII—III ст. до н. е.), які жили на території лісостепу Східної Європи, залишили нам рештки різноманітних укріплених поселень, всебічне наукове вивчення яких в широких масштабах розгорнулось порівняно недавно. Тим часом дослідження цих пам'яток має дуже важливе значення. Воно тісно пов'язане не тільки з вивченням військової справи, рівня розвитку техніки будівництва або етнографічної своєрідності місцевого населення, а й з більш широким колом питань. Відомо, що в домобудівництві, в плануванні поселень, в оборонних спорудах знаходять відображення не тільки чисто технічні успіхи, але й особливості господарства та суспільного ладу даного населення¹.

За останні роки завдяки роботам багатьох радянських археологів, зокрема М. І. Артамонова, Б. М. Гракова, В. А. Іллінської, Г. Т. Ковпаненко, І. І. Ляпушкіна, П. Д. Ліберова, Г. М. Москаленко, Є. Ф. Покровської, І. В. Фабриціус, Б. А. Шрамка та інших, зібрано багато відомостей про лісостепові городища скіфського часу. Але цей матеріал треба ще узагальнити, всебічно проаналізувати. В даній статті на основі вивчення опублікованих та архівних матеріалів, а також особистих спостережень автор робить спробу дати класифікацію лісостепових городищ і виявити характерні риси цих пам'яток скіфського часу.

Всі городища ділимо на такі класи та типи:

Перший клас. Мисові городища.

Перший тип. Мисові городища, які мають оборонні споруди не по всьому периметру.

Другий тип. Мисові городища, у яких вся площа охоплена укріпленнями.

Третій тип. Мисові городища, які мають додаткові укріплення.

Другий клас. Городища, розташовані на краю плато.

Перший тип. Городища, захищені валом та ровом тільки з напільної сторони.

Другий тип. Городища, у яких вся площа охоплена оборонними спорудами.

Третій клас. Городища, територія яких включає значні водні джерела (озера, річки та ін.).

Крім того, городища діляться на види залежно від кількості передгородь.

¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 6.

Перший клас—городища, розташовані на мисах, утворених долинами річок та ярами. Це найбільша їх група (66,4% від загальної кількості). Найчастіше для поселень цього типу вибирались високі миси з стрімкими схилами, які були природним захистом від ворогів. Інколи схили мису все ж посилювалися ескарпами.

Городища першого типу (рис. 1, А) мали укріплення (вал та рів) тільки з боку плато. В деяких випадках до головного укріплення примикають передгороддя. Здебільшого вони розташовані на плато, і, таким чином, прикривають підступи до городища у найнебезпечнішому місці. Інколи передгороддя влаштовували й на стрільці мису, якщо він являв

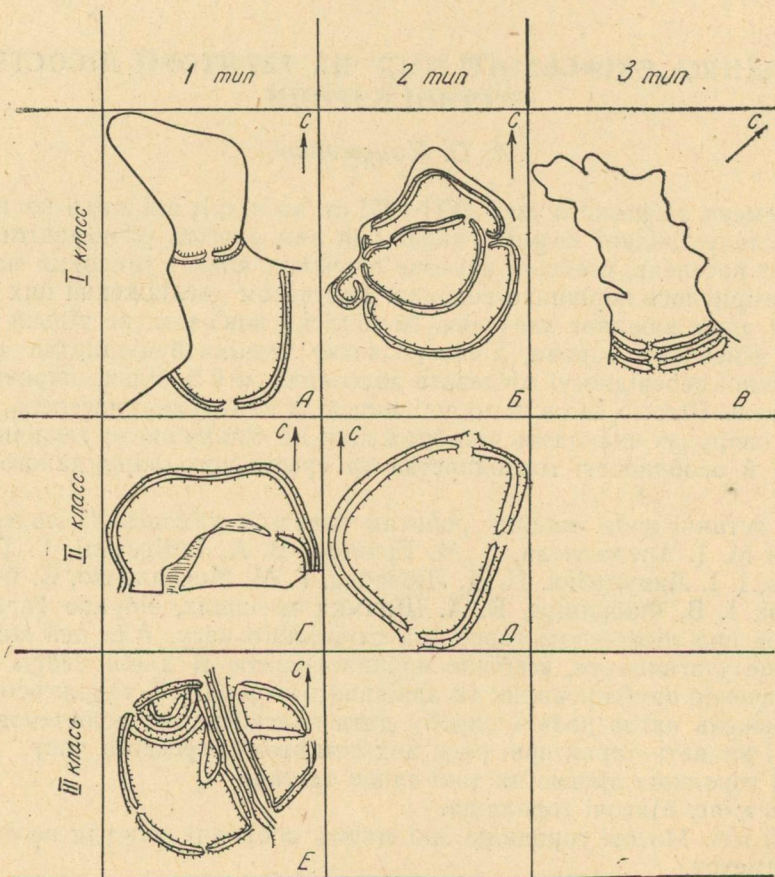

Рис. 1. Типологічна класифікація лісостепових городищ скіфського часу в Східній Європі:

А — городище Караван, Б — Кам'янське, В — В. Сторожеве, Г — Сабинінське, Д — Люботинське, Е — Пастирське городище.

собою похилий спуск до річки, наприклад на городищі у с. Мостище в басейні Дону¹. Більшість городищ цього типу складається тільки з головного укріплення, решта — з головного подвір'я та одного передгороддя.

¹ А. Н. Москаленко. Памятники древнейшего прошлого Верхнего и Среднего Дона. Воронеж, 1955; стор. 42; П. Д. Либеров. Памятники скифского времени на Среднем Дону, САИ, вып. Д1—31, М., 1965, стор. 47.

Городища без передгородь широко відомі в басейнах Дону (Аверіно, Кіровське, Р. Тростянка¹ та інші), Сіверського Дінця (Водяне, Мохначі)², Ворскли (Високе, Мощене та інші)³, Псла (Ворожба, Гочево та інші)⁴, Сули (Ромни)⁵, Сейма (Линово, Ширяєво та інші)⁶, Тясмина (Турецький вал)⁷, Дністра (Н. Ольчедаєв)⁸.

Все це звичайні мисові поселення, відгороджені від поля валом та ровом. Серед городищ першого виду виділяється група поселень, оборонні споруди яких були зміцнені ескарпами на схилах. Зустрічаються вони головним чином на Лівобережжі (Яківлівське, В. Городище, Суха, Бушмено)⁹. На Правобережжі відомо тільки одне таке городище — Хотівське¹⁰. Другий вал поселень (з одним передгороддям) теж характерний для Лівобережжя. Крім згаданого вже поселення біля с. Мостище, можна назвати також городища коло сіл Караван, Хорошево, Наволочки, Свиридівка, Городище та Рудківці та інші. Деякі з них (Борисівське, Кривицькі Буди, Воргол) мають ескарповані схили мисів¹¹.

Другий тип городищ першого класу становлять поселення, вся площа яких охоплена оборонними спорудами (рис. 1, Б). В деяких випадках це пов'язано з недостатнім природним захистом, а в других — з прагненням перетворити поселення у міцну фортецю. Городищ цього типу порівняно небагато, всього 8%. Це — поселення і занадто простої схеми (тільки головне подвір'я), і з складною системою укріплень, з одним (Баранівське, Дмитрівське та Дерешівське городище)¹², двома (Григорівське)¹³, трьома (Кам'янське) і навіть з чотирма (Сосонка)¹⁴, перед-

¹ П. Д. Либеров. Назв. робота, стор. 8, 30—31, 47.

² М. Фукс. Про городища скитської доби на Харківщині. Записки ВУАК, т. 1, Київ, 1931, стор. 104; И. И. Ляпушкин. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, М.—Л., 1961, стор. 56—91; Б. А. Шрамко. Поселення скіфського часу в басейні Дінця. Археологія, т. XIV, Київ, 1962, стор. 136.

³ И. И. Ляпушкин. Назв. робота, стор. 61, 91—92; Г. Т. Ковпаненко. Племена скіфського часу на Ворсклі, Київ, 1967, стор. 73.

⁴ К. П. Сосновский. Городища и курганы в бассейне верхнего течения р. Псла в пределах Обоянского уезда Курской губ., Труды Курской губ. ученой архивной комиссии, вып. 1, ч. 1, Курск, 1911; И. И. Ляпушкин. Назв. робота, стор. 61, 69.

⁵ Н. Е. Макаренко. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губ. в 1906 г., ИАК, вып. 22, СПб., 1907, стор. 55—68; И. И. Ляпушкин. Назв. робота, стор. 129.

⁶ В. А. Іллінська. Городище скіфського часу на Сеймі. Археологія, т. VIII, К., 1953, стор. 110; И. И. Ляпушкин. Назв. робота, стор. 84.

⁷ А. И. Тереножкин. Поселения и городища в бассейне р. Тясмина, КС, ИИМК, вып. 43, М., 1952, стор. 88.

⁸ М. И. Артамонов. Археологические памятники Южной Подолии (по материалам Южно-Подольской эксп. 1946 г.). Архив ИА АН УРСР.

⁹ М. Фукс. Назв. робота, стор. 103; Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца, Харьков, 1962, стор. 186; И. И. Ляпушкин. Назв. робота, стор. 144—145, 56, 136.

¹⁰ Є. Ф. Покровська. Хотівське городище. АП, т. IV, К., 1952, стор. 12.

¹¹ М. Фукс. Назв. робота, стор. 99; Б. А. Шрамко. Городище скіфського времени у с. Караван на Харьковщине. КСИА АН УССР, вып. 7, К., 1957, стор. 60; И. И. Ляпушкин. Назв. робота, стор. 65, 67, 75, 81 та інші; К. П. Сосновский. Назв. робота, стор. 308; В. А. Іллінська. Розвідка пам'яток скіфського часу па Посуллі (1946), АП, т. II, К., 1949, стор. 146; П. Д. Либеров. Отчет о работе Донецкого отряда Донской экспедиции в 1955 г. ИА АН СССР.

¹² М. Фукс. Назв. робота, стор. 101—102; С. А. Плетнева. От кочевий к городам, М., 1967, стор. 25—27; М. И. Артамонов. Югоподольская экспедиция, КС ИИМК, вып. XXI, М., 1947, стор. 74.

¹³ М. И. Артамонов. Археологические исследования в Южной Подолии, в 1948 г.; Вестник ЛГУ, № 11, 1948, стор. 180—181.

¹⁴ М. Фукс. Назв. робота, стор. 93—95; Г. Т. Ковпаненко. Назв. робота, стор. 75

городдями. Ескарпування схилів мису застосовувалось у тих випадках, коли городища не мали передгородь (В. Гомольша, Заказарівське, Чернецьке, Боголюбівське городища) ¹.

Третій тип — це городища, які мають декілька рядів укріплень (рис. 1 В). Найчастіше укріплення захищають підступи до поселення з напільної сторони, рідко — з боку ріки. Представлені вони валами та ровами, які створюють другу лінію фортифікаційних споруджень, а іноді й третю. На деяких городищах додатковий вал побудовано прямо перед входом (подібно грецькій протейхизмі), як, наприклад, на Лісовому городищі в басейні Дону ². Поселення третього типу, як і першого, теж були широко розповсюджені і становили 21,6%. Більшість городищ цього типу не має передгородь. Додаткові укріплення у вигляді валів та ровів захищали їх з напільної сторони. В основному, це два вали та два рови. (В. Сторожове, Волошино I, Стрілецьке, Трамбаки, Шубне на Дону) ³. В басейні Дінця відомо два городища першого виду — Коробови хутора та Сіверське ⁴. Є вони також і в басейні Псла (Битиця, Корочка) ⁵, Сули (В. Будківське, Глинське, Клепачівське) ⁶ і Сейму (Кудярова гора, Шатохинське та ін.) ⁷. На Правобережжі знайдено одне городище цього виду — Шарпівське ⁸. Ескарпування схилів відмічено тільки на городищі коло с. Битиця. Городища другого виду, з одним передгороддям, відомі в басейні Дінця (Донецьке), Ворскли (Городне, Коломацьке), Сули (Сухоносівське) ⁹. На Правобережжі таким є укріплення Крутьківського поселення ¹⁰. На Городянському Коломацькому та Сухоносівському городищах додаткові укріплення будувались спеціально для прикриття входів.

Третій вид городищ — городища з двома передгороддями. Влаштувати їх значно складніше, ніж інші городища цього типу. Таким є Архангельське поселення на Дону ¹¹. Його передгороддя з північно-західної сторони має вал та два рови перед ним. До цього ж виду мож-

¹ Б. А. Шрамко. Поселення скифського часу..., стор. 138—139; М. Фукс. Назв. робота, стор. 96—98; И. И. Ляпушкин. Назв. робота, стор. 52. Б. А. Шрамко. Отчет о работе Северо-Донецкой скифской археологической экспедиции в 1951 г. и Отчет о работе скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1960 г. Архив АН УРСР.

² П. Д. Либеров. Памятники скифского времени..., стор. 49.

³ П. Д. Либеров. Назв. робота, стор. 47—49; Його ж. Мастюгинские курганы и Волошинские городища. СА, № 3, 1960, стор. 162; Його ж. Отчеты к работе Воронежского отряда лесостепной скифской экспедиции ИА АН СССР в 1960, 1961 и 1962 гг. ИА АН СССР.

⁴ Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца, стор. 186, 297.

⁵ И. И. Ляпушкин. Днепровское лесостепное Левобережье..., стор. 50, 79.

⁶ Н. Е. Макаренко. Городища и курганы Полтавской губ., Полтава, 1917, стор. 30; В. А. Іллінська. Розвідка..., стор. 144—145.

⁷ А. Е. Алихова. Древние городища Курского Посеймья, МИА № 113, М., 1962, стор. 117, Ю. А. Липкин. Городища эпохи раннего железного века в Курском Посеймье, МИА, № 113, 1962, стор. 137, 140.

⁸ І. В. Фабриціус. Тясьминська експедиція, АП, т. II., К., 1949, стор. 84; В. Г. Петренко. Культура племен правобережного Середнього Придніпров'я в IV—III вв. до н. е., МИА, № 96, М., 1961, стор. 59; Його ж. Правобережжя Середнього Придніпров'я в V—III вв. до н. е., САИ, вып. Д. 1—4, М., 1967, стор. III.

⁹ Б. А. Шрамко. Древности Сев. Донца, стор. 298—299; М. Фукс. Назв. робота, стор. 96, 98; Г. Т. Ковпаненко. Назв. робота, стор. 73; В. А. Іллінська. Розвідка..., стор. 145.

¹⁰ Д. Я. Телегин, Ю. Г. Колосов, В. Д. Дяденко. Отчет о разведках археологических памятников Ирклиевского района Черкасской обл. на Днепре в 1956 г. ИА АН УРСР.

¹¹ А. Н. Москаленко. Архангельское (Гольшевское) городище, КС ИИМК, вып. 48, 1952, стор. 104; П. Д. Либеров. Памятники скифского времени на Среднем Дону, стор. 47.

на віднести поселення біля сіл Городище і Басівське¹ Схили мису були ескарповані тільки на донецьких городищах. Як зазначалось, характерною рисою для таких поселень є розташування додаткових валів та ровів з боку плато. На Циркунівському городищі² додатковими укріпленнями перерізаний мис, який полого спускається до річки.

Городища другого класу розташовані на плато. Найчастіше на краю його. На нашу думку, вони бувають двох типів. Перший тип городищ — це поселення, які обмежені валом та ровом тільки з напільної сторони. Інших укріплень ці поселення не мають (мал. 1, Г). Тільки в одному випадку (Грашківське городище) зафіксовано ескарпування схилу плато. Серед городищ такого типу є поселення без передгородь (перший вид) та з одним передгороддям (другий вид), останніх дуже мало. До городищ першого виду належать Грашківське, Волошинське III і Кругле на Дону, Макиївське та Будянське в басейні Тясмині, Северинівське в Побужжі, Вихватинці та Ломозівське в Подністров'ї³. До другого виду можна віднести тільки Кудеярівське, Сабининське, Книшевське і Каратувльське⁴.

Другий тип — це городища, розташовані на плато, які з усіх боків мають огорожу (мал. 1, Д). Цей тип поселень зустрічається дуже рідко. Вони відомі тільки на Лівобережжі. Головним чином, це городища першого виду (без передгородь): Люботинське в басейні Дінця, Полкова Микитівка на Ворсклі, Січ та Хитці в Посуллі⁵. До другого виду належить тільки одне городище — Волошинське II. Воно складається з центрального укріплення та передгороддя, яке охоплює головне подвір'я з усіх боків⁶.

До третього класу належить найменше городищ. На їхній території є озера, струмки, невеличкі річки або ж річки, які поділяють поселення на дві частини (мал. 1, Е). Забезпечення населення в будь-який час (в мирний чи під час облоги) водою є однією з головних вимог, які пред'являються до будівництва міста. З цього приводу Веґецій пише: «Великою перевагою користується місто, коли його стіни оточують невичерпні джерела води»⁷. Для городищ третього класу якраз й характерно включення джерел води в систему укріплень. Наприклад, вали Плискачівського городища простягаються донизу, до струмка, чим захи-

¹ Б. А. Шрамко. Древности Сев. Донца, стор. 186; В. А. Іллінська. Басівське городище. Археологія, т. XVIII, К., 1965, стор. 48.

² Б. А. Шрамко. Курган и городище у с. Циркуны. КС ИИМК, вып. 63 1956, стор. 103.

³ И. И. Ляпушкин. Днепровское лесостепное Левобережье..., стор. 70; П. Д. Либеров. Мастюгинские курганы..., стор. 163—164; І. В. Фабриціус. Назв. робота..., стор. 82—83; Г. И. Смирнова. Севериновское городище. Археологический сборник. Эрмитаж, вып. 2, Л., 1961, стор. 89; А. И. Мелюкова. Результаты раскопок на двух поселениях скифского времени в Молдавии, КС ИИМК, вып. 56, М., 1954, стор. 65.

⁴ П. Д. Либеров. Памятники скифского времени..., стор. 49; Б. А. Шрамко. Поселення скіфського часу..., стор. 150; В. А. Іллінська. Памятники скифского времени в бассейне р. Псла, СА; т. 27, 1957, стор. 243; Б. А. Шрамко. Исследования лесостепной полосы УССР Сб. «Арх. открытия 1966 г.», М., 1967, стор. 199—201.

⁵ Б. А. Шрамко. Нові дані про господарство скіфської епохи. Вісник ХГУ, іст. серія, № 17, вип. 1, Харків, 1966, стор. 73. Г. Т. Ковпаненко. Назв. робота, стор. 73; В. А. Іллінська. Розвідка..., стор. 147; В. А. Шрамко. Отчет о раскопках и разведках скифо-славянской эксп. ХГУ в 1967 г. ІА АН УРСР.

⁶ П. Д. Либеров. Мастюгинские курганы..., стор. 163—164.

⁷ Веґецій. Краткое изложение военного дела, IV, 10. Пер. на русск. С. П. Кондратьева, ВДИ, № 1, 1940, стор. 283.

щають джерело води¹. До річі, культурного шару тут нема, тому що поселення розташоване на горі. Вали Немирівського городища² також охоплюють значну територію, по якій тече річка, тоді як під поселення скіфського часу була використана тільки верхня, додатково укріплена частина городища. В систему укріплень включені річки і на городищах біля сіл Грубське, Пастирське, Матронинське, Переорка, Матерське³. Майже всі городища цього класу відносяться до другого виду (з одним передгороддям). Тільки Пастирське й Плискачівське не мають передгородь.

Вивчення лісостепових городищ скіфського часу дає змогу визначити деякі особливості цих поселень. Місцеві будівельники намагалися обирати для своїх поселень малодоступні місця біля джерела води. Городища неохоче влаштували на берегах великих рік. Так, з 123 відомих городищ тільки 6 розташовано безпосередньо на Дніпрі, 3— на Дону, 4— на Сіверському Дінці та 3 на Сулі. Більша частина знаходиться в басейнах дрібних річок. Це, можливо, пов'язане з тим, що багато городищ було центрами родових колективів, які володіли не всією територією по берегах великих річок, а тільки землями в басейні невеликих притоків, про що свідчать етнографічні дані⁴. Крім того, далеко від головних водних шляхів у глибині лісів городища були менше помітні й менше доступні.

Найскладніші системи укріплень зустрічаються в донецькій та ворсклинській групах. Тут є городища з двома, трьома і навіть з чотирма передгороддями. Однак городища в басейнах Дінця і Ворскли влаштовуються по-різному. Головним типом укріплень донецької групи є городище з передгороддям, яке прилягає до городища з однієї сторони. Якщо передгородь два, то друге прилягає до першого (В. Данилівка, Городище). Для городищ басейну Ворскли характерно розташування передгородь навколо центрального укріплення (Кам'янське, Сосонка). Своєрідним є Більське городище, вірніше, ціла система городищ⁵. Це три самостійних поселення, які охоплені загальною огорожею. В основній схемі Більського городища є риси, що наближають його до дрібних городищ басейну Ворскли, таких, як Сосонка та Кам'янське. Це, перш за все, наявність декількох невеликих укріплень, що оточують більше.

Тільки городища другого та третього типів першого класу мають понад одно передгороддя. Поселення ж першого типу першого класу, а також другого й третього класів були або взагалі без передгородь, або тільки з одним. На Лівобережжі городища другого типу першого класу відомі тільки на Сіверському Дінці й Ворсклі, а на Правобережжі — на

¹ В. Г. Петренко. Культура племен., стор. 59; Б. А. Шрамко и В. К. Михеев. Отчет о разведках экспедиции ХГУ на территории между Ю. Бугом и Днепром. Архив ИА АН УРСР.

² М. И. Артамонов. Некоторые итоги пятилетних исследований Юго-Подольской арх. экспедиции, КСИА ИА УССР, вып. 4, К., 1955, стор. 85.

³ Г. Т. Ковпаненко. Памятники раннескифского времени Каневщины. Тезисы докладов и сообщений на конференции по вопросам скифосарматской археологии, М., 1966, стор. 112; П. А. Раппопорт. Заметки о датировке некоторых типов городищ Поднепровья, КС ИИМК, вып. 48, 1952, стор. 112; Е. В. Яковенко. Нове про розкопки В. В. Хвойки біля с. Пастирського. Археологія, т. XX, К., 1966, стор. 180; В. Г. Петренко. Правобережжя..., стор. 111; М. И. Артамонов. Юго-Подольская экспедиция..., стор. 75.

⁴ С. П. Крашенинников. Описание земли Камчатки. М.—Л., 1949, стор. 378.

⁵ В. А. Городцов. Дневник арх. исследований в Зеньковском уезде Полтавской губ., 1906, Труды XIV АС, т. III, М., 1911, стор. 93 та ін.; Б. А. Шрамко. Исследования лесостепной полосы УССР, стор. 200.

Дністрі. Розташовані на плато поселення другого типу другого класу на Правобережжі взагалі не відомі (див. табл.).

Розподіл городищ по басейнах річок

Басейни річок	Всього городищ	1 клас					2 клас				3 клас		Мало вивчені городища				
		1 тип		2 тип			3 тип		1 тип		2 тип			1 тип	2 тип		
		в и д и															
		1	2	1	2	3	4	5	1	2	3	1	2	1	2		
Дон	20	6	1						6		1	2	1		1		2
Сів. Донець	19	4	2	3	2				2	1	2		1	1			1
Ворскла	16	4		1	1		1	1			2		1		1		3
Псел	11	4	2						2								2
Сула	11	1	1						3	1	1			2			2
Сейм	22	12	2						4								4
Дніпро	5	1								1			1				1
Ірпень	1																
Тясьмин	7	1							1			2				2	
Півд. Буг	3											1				2	
Дністер	8	2	1		1	1						2				1	
Лівобереж- жя	99	31	8	4	3		1	1	17	4	4	3	3	4	1		14
Правобе- режжя	24	4	1		1	1			1	1		5				2	6

Особливістю городищ правобережного лістостепу, є розташування джерел води на території самих поселень (третьї клас), тоді як населення Лівобережжя користувалось водою, що знаходилась за межами городища. Ось чому укріплення на Лівобережжі будувались так, щоб вони захищали доступ до води. Дуже цікава система оборонних споруджень, що охороняли спуск до ріки на городищах біля сіл Кам'янка та Сосонка. Лише на деяких поселеннях Лівобережжя дуже близько до поверхні знаходяться ґрунтові води (Сабиніно, Городне), які теж можна було використовувати під час облоги фортеці. Цікаве явище, характерне тільки для Правобережжя, становлять дітинці, розташовані всередині городищ. Вони порівняно невеликі і мають округлі обриси (Грубське, Немирівське та ін.).

Оборонна лінія передгороддя не прилягає безпосередньо до дітинця, а охоплює його з усіх боків.

Щодо хронології між городищами Правобережжя й Лівобережжя також є відмінність, але не дуже істотна. Основна маса правобережних городищ датується VI—V ст. до н. е., крім Плискачівського (IV—III ст. до н. е.) та пізніших скіфських шарів (IV—III ст. до н. е.) на Пастирському городищі¹. Найдавніші матеріали Немирівського городища відносяться навіть до середини VII ст. до н. е.²

¹ М. И. Артамонов. Некоторые итоги пятилетних исследований..., стор. 85; І. В. Фабриціус. Тясьминська експедиція, стор. 90; Г. И. Смирнова. Назв. робота, стор. 90; О. І. Тереножкін. Назв. робота, стор. 88; В. Г. Петренко. Правобережжя Середнього Придніпров'я..., стор. 9; Е. А. Петровская. Хотовское городище. Тезиси докладов и сообщений на конференции по вопросам скифо-сарматской археологии, М., 1966, стор. 21.

² Б. Н. Граков. Греческое граффито из Немировского городища, СА, № 1, 1959, стор. 259.

Більшість укріплених поселень Лівобережжя існувала з другої половини VI по III ст. до н. е.¹, але деякі городища виникли ще раніше. Так, досі вважалось, що поява Більського городища на Ворсклі відноситься до VI ст. до н. е.². Проте матеріали спостережень Б. А. Шрамка свідчать, що воно виникло ще в кінці VII ст. до н. е.³. На Басівському городищі знайдені бронзові двокільчасті вудила VIII—VII ст. до н. е., які вказують на дуже раннє виникнення і цього поселення⁴. Люботинське городище з'явилося на початку VI ст. н. е., а може, й раніше⁵. Найінтенсивнішим життя на лісостепових городищах Лівобережжя було в V—IV ст. до н. е.

До системи оборонних споруд городищ входили вали, рови, а в деяких випадках, ескарпи. Довгий час існувала думка, що більшість валів — це або прості земляні насипи⁶, або ж глиняні насипи, які були обпалені⁷. Проте останні роботи М. І. Артамонова, Б. М. Шрамка і П. Д. Ліберова дозволяють в значній мірі переглянути це положення⁸. Вже тепер можна сказати, що більшість городищ, якщо не всі, мали оборонні лінії з дерев'яно-земляними спорудами, які влаштовані на рівні стародавнього горизонту (Люботинське і В. Сторожове городище першого будівельного періоду, Ширяєвське та ін.), або на земляних насипах (Східне Більське, Немирівське, Матронинське, Пастирське, Крутьки та ін.) Випалені прошарки у насипах і свідчать про існування дерев'яних стін, що горіли. Дуже своєрідні фортифікаційні спорудження Західного Більського городища, складовою частиною яких є розташовані всередині валу приміщення, що зв'язані з захисними стінами.

Невід'ємною частиною захисних споруд є рови, звичайно поєднані з валами. Розкопки показують, що рів — це не просто заглиблення, яке утворилось під час спорудження валу. Будівельники скіфського часу вже могли надавати рову цілком доцільну форму і уміло використовувати рови навіть там, де оборонні вали не насипалися. Більшість ровів має в розрізі трикутні обриси (рис. 2, 1) з більш або менш загостреним дном (Караван, В. Гомольша, Шарпівське, Волошино та ін.). Рови другого типу (мал. 2, 2) мають плоске дно (Східне Більське, Велике Більське, Водяне). Для третього типу (мал. 2, 3) характерні кілки з загостреним верхом, що вбиті в дно рову (Люботинське городище). Широко використовувалися при спорудженні лісостепових городищ скіфського часу так звані рови на схилах та збільшення стрімкості схилів за допомогою зрізів у верхній частині. Ці засоби застосовувалися у тих випадках, коли природна стрімкість схилів була недостатньою.

¹ Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца, стор. 199, 298—299; П. Д. Ліберов. Памятники скифского времени на Среднем Дону, стор. 30, 31; Г. Т. Ковпаненко. Племена скіфського часу... стор. 61; В. А. Іллінська. Розвідка пам'яток..., стор. 147; Його ж. Памятники скифского времени в бассейне р. Псла, стор. 248.

² Г. Т. Ковпаненко. Племена скіфського часу, стор. 61.

³ Б. А. Шрамко. Отчет..., 1967, ІА АН УССР.

⁴ Б. А. Шрамко. Исследования памятников скифского времени в бассейнах Ворсклы, Сулы и Донца. Сб. «Археологические открытия 1967 г.», М., 1968.

⁵ Б. А. Шрамко. Нові дані про господарство..., стор. 74.

⁶ Д. Я. Самоквасов. Историческое значение городищ. Труды III. АС, т. I, К., 1878, стор. 229; В. А. Гордцов. Археология, т. I, М.—Л., 1925, стор. 49; М. Фукс. Назв. работа, стор. 92.

⁷ В. В. Хвойка. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, К., 1913, стор. 39; В. А. Іллінська. Городище скіфського часу на Сеймі, стор. 110; І. В. Фабриціус. Тясьминська експедиція, стор. 87—88;

⁸ М. І. Артамонов. Археологические исследования в Южной Подолии в 1948 г., стор. 179; Б. А. Шрамко. Поселення скіфського часу..., стор. 140—141; Його ж. Нові дані про господарство скіфської епохи, стор. 73—74; Його ж. Исследования лесостепной полосы УССР, стор. 140—141;

В. Г. Петренко. Правобережье Среднего Приднепровья, стор. 9.

Добре виражене таке ескарпування схилів в західній частині городища коло с. Городище. Тут стрімкість схилу в його верхній частині була збільшена таким чином з 27° до 40° . Зріз упирався у горизонтальну площадку 4—5 м завширшки. Далі йде природній схил (мал. 2, 4).

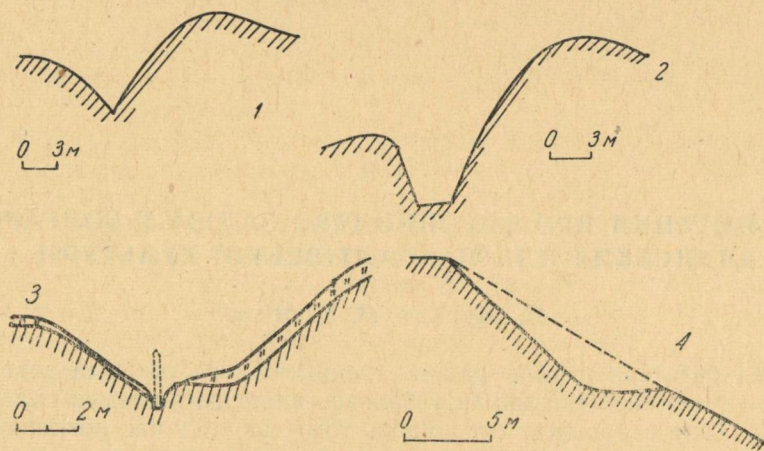

Рис. 2. Різні типи ровів та ескарпування схилів:
1 — Шарпівське городище, 2 — В. Більське городище, 3 — Люботинське городище, 4 — городище біля с. Городище.

Влаштування та захист входу до городища вимагали великої майстерності і доброго знання військової справи. Через те, що більшість городищ розташовані на мисах, входи найчастіше будувалися з напільної сторони. Інколи городища мають декілька входів. Будівельники намагались максимально захистити їх. Для цього споруджували додаткову систему валів та ровів, або ж уміло розташовували перегороддя, які оточували головне подвір'я. І ворог, щоб потрапити до центрального укріплення, повинен був пройти під фланкуючим обстрілом захисників. Коли ж ворог не брав приступом стін, то він повинен був пройти по єдиному можливій дорозі, підставляючи незахищений правий бік під лавину стріл, дротиків та списів, що кидали з стін укріплень. Прикриття входів до городища в деяких випадках досягало великої досконалості, наприклад, на Книшевському, Каменському та на багатьох інших городищах.

Таким чином, археологічні дослідження показують, що лісостепові племена скіфського часу досягли майстерності у будівництві фортифікаційних споруд. Ці досягнення не могли зникнути без сліду, частина з них була сприйнята народами, що жили на цій території пізніше.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИРОБНИЦТВО ЗАЛІЗА У БОЛГАРО-АЛАНСЬКИХ ПЛЕМЕН САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Б. А. Шрамко, В. К. Міхеєв

Серед багатьох питань ранньосередньовічного ремесла зовсім не вивченим є виробництво заліза у болгаро-аланських племен салтівської культури. Таке становище створилось тому, що під час розкопок поселень залишки салтівського металургійного виробництва виступали дуже невиразно, конструкція споруд була незрозумілою. Правда, деякі металургійні горни для вироблення заліза, відомі в області розповсюдження салтівської культури, збереглися краще, але є сумнів відносно їх датування або належності. Ми маємо на увазі насамперед залишки сиродутного горна наземного типу біля с. Нова Покровка Харківської області¹.

Немає також повної ясності в питанні про забезпечення залізною рудою. Наявність цієї сировини, палива для переробки її та знання металургійної справи є вирішальними факторами для розвитку місцевого виробництва заліза. На перший погляд Подоння в області розповсюдження салтівської культури невідгінно відрізняється від території, зайнятої древньослов'янськими племенами, що мали в своєму розповсюдженні велику кількість легкоплавких болотних, дернових та озерних руд, межі розповсюдження яких збігались, в основному з зоною лісу та лісостепу². Через те склалася навіть думка, що залізо для потреб салтівського населення Подоння привозили з інших областей³. Однак відомості про місцезнаходження руд в Подонні вказують на те, що тут є значні поклади залізної руди різної якості⁴. Здебільшого це легкодобувні і легкоплавкі руди: власне бурий залізняк-лимонит і його різновидності — болотні та дернові руди. Використання їх як сировини при

¹ А. Т. Брайчевская. Железоплавильный горн в Новой Покровке, КСИА АН УССР, вып. 6, Киев, 1956, стор. 64—67; Б. А. Шрамко. Новые данные о добыче железа в Скифии. КСИА АН СССР, вып. 91, М., 1962, стор. 75—76; И. А. Гзелишвили. Классификация сыродутных печей. Сборник трудов Гос. историко-этнографического музея Тбилиси, т. 1, Тбилиси, 1966, стор. 180—187.

² Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М., 1948, стор. 39, рис. 1; Б. А. Колчин. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси, МИА, № 32, М., 1953, стор. 37, рис. 12.

³ И. И. Ляпушкин. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. МИА, № 62, М.—Л., 1958, стор. 131—132.

⁴ Н. Борисьяк. Местонахождения железных руд в Харьковской губернии и ближайших местностях. В кн. «Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 год», ч. 1, Харьков, 1868; Г. Ф. Турлей. Полезные ископаемые бассейна р. С. Донца. В кн. «Геологический очерк бассейна реки Донца». Киев—Харьков, 1936.

сиродутному способі одержання заліза було на той час звичайним явищем¹.

Для успішного ходу відновлювального процесу потрібна попередня обробка сировини, тобто збагачування руди. Зокрема неодмінною умовою успішного проходження редукції є операція обпалювання руди. Інакше використовувати бурій залізняк для одержання заліза не можна². Що салтівські металурги збагачували руду, свідчать знахідки, про які йдеться нижче. Але в горнах якого типу вони варили залізо, до останнього часу було невідомо.

Щоб уточнити дані про рештки залізоробного виробництва на ранньосередньовічному поселенні салтівської культури, біля Вовчанського городища в Харківській області були зроблені в 1966 р. розвідки і розкопки. В свій час М. Т. Євстропов опублікував коротке повідомлення³ про деякі дослідження, проведені ним в 1950—1955 рр. біля цього ж городища. М. Т. Євстропов розповідає про знахідки шлаків і ямних горнів для добування заліза сиродутним способом, але не дає ні креслень, ні фотознімків, ні навіть детального опису горна, який був, за його словами, тут знайдений. Ця знахідка дуже важлива для історії металургії раннього середньовіччя, і ми постарались зібрати і уточнити всі відомості про неї.

В рукописі М. Т. Євстропова «Археологічні розвідки в районі Вовчанська в 1950—1955 рр.», який зберігається у Вовчанському краєзнавчому музеї, на стор. 15 розповідається про ямні залізоплавильні горни, а на табл. VI подано креслення «горна», що його знайшов М. Т. Євстропов на селищі № 3 біля скотного двору колгоспу ім. Куйбишева. Однак вивчення цього дуже старанно зробленого креслення (рис. 1, а) показує, що М. Т. Євстропов знайшов не горн, а звичайну господарську яму, в яку були викинуті відходи металургійного виробництва разом з іншим сміттям. Стінки ями не обпалені і поруч нема ніяких рештків горна. У Вовчанському краєзнавчому музеї ми, завдяки люб'язній допомозі завідуючої музеєм О. В. Дудко, познайомилися також з різними знахідками М. Т. Євстропова, зокрема з предметом, який він називає крицею з горна. Цей предмет, як виявилось, є просто кусок шлаку округлої форми.

Нагадаємо, що опис землянок в праці М. Т. Євстропова, зроблений на підставі розкопок І. П. Костюченка⁴, також не підкріплюється кресленнями. Огляд місцевості коло вапнякового кар'єру, де був розташований невеликий розкоп І. П. Костюченка, показує, що рештки цього розкопу збереглися. Фактично розкоп мав вигляд вузької траншеї на схилі височини, який майже не має культурного шару. Тільки в ямах і за-

¹ Б. А. Колчин. Черная металлургия..., стор. 36 та ін.; К. Беленин. Древняя металлургия железа в Центральной Польше. СА, 1959, № 1, стор. 178; И. А. Гзелишвили. Железоплавильное производство в древней Грузии. Тбилиси, 1964, стор. 14; E. W. Hulme. Iron smelting with Lake-and Bog-iron Ores. Antiquity, XI, 1937, стор. 221—222; R. Pleiner. Základy slovanskeho železářkeho hutnictví v českých zemích, Praha, 1958, стор. 48; J. Piaskowski. Cechy charakterystyczne wyrobów żelaznych produkowanych przez starożytnych hutników w Gorach Świętokrzyskich w okresie wpływów rzymskich (I—IV w. n. e.), Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa, t. VI, 1964, стор. 81.

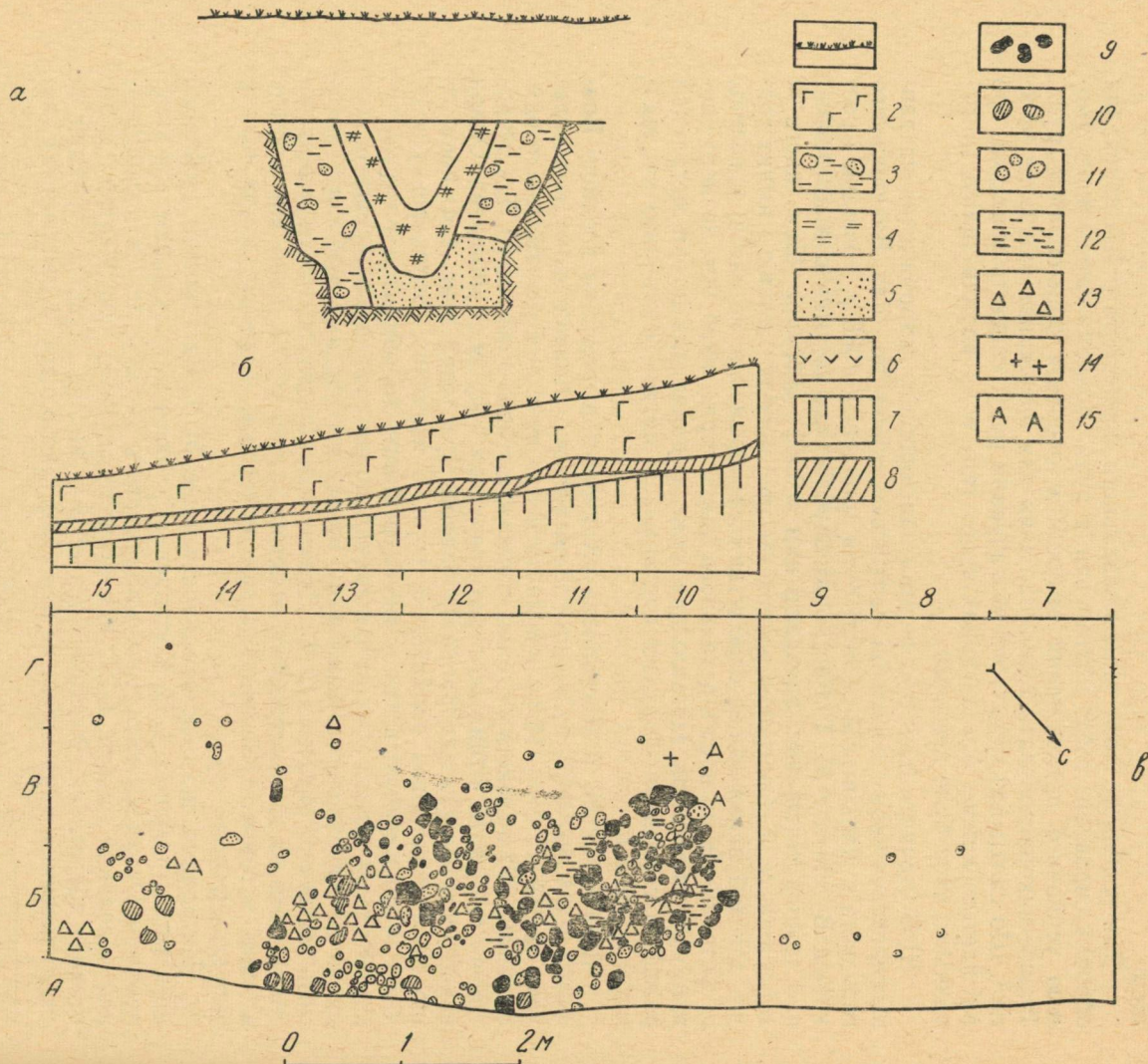
² Б. А. Колчин и О. Ю. Круг. Физическое моделирование сиродутного процесса производства железа. Сб. «Методы естественных и технических наук в археологии». М., 1963, стор. 58.

³ Н. Т. Евстропов. Городище и селища возле г. Волчанска. СА, 1958, № 4, стор. 204—207.

⁴ И. П. Костюченко. Отчет о разведочных раскопках в окрестностях г. Волчанска Харьковской обл. в 1951 г. г. Архив ИА АН УССР, ф. эксп., № 186, 1951/16.

Рис. 1. Господарча яма та залишки металургійного виробництва на селищах біля Вовчанського городища:

a — господарча яма з селища № 3; *б* — профіль розкопу № 1 на селищі № 2; *в* — план цього розкопу. 1 — дерн, 2 — наносний шар землі, змішаної з крихтами крейди, 3 — земля з вуглинками і шлаком, 4 — обпалена глина, 5 — пісок, 6 — похований грунт, 7 — материк, 8 — культурний шар, 9 — стінки горна з залізним шлаком, 10 — оплавлені стінки горна, 11 — залізні шлаки, 12 — вуглинки, 13 — куски залізної руди, 14 — уламки кераміки салтівської культури, 15 — уламки середньовічних амфор.

падинах тут збереглися плями заповнення сірого кольору на фоні білого вапняку. Таке становище було відзначено вже давно, ще під час розвідок Б. А. Шрамка в 1949 р. Безперечно, за допомогою траншеї І. П. Костюченко і М. Т. Євстропов лише розчищали такі заповнення, що залишилися на місцях розташування землянок або господарчих ям. Вся та частина стародавніх споруд, яка знаходилась вище білого материкового вапняку, була змита водою разом з культурним шаром ще задовго до розкопок.

Під час огляду згаданого схилу в 1966 р. тут також було помічено дві плями ям від землянок і два скупчення шлаків у западинах, які, можливо, зв'язані з рештками наземних споруд для вироблення заліза. Ще чотири плями від решток землянок відмічені в іншому місці, на схилі височини селища № 2 (на південний схід від городища). Ці землянки були зруйновані яром і ямами, з яких місцеве населення брало глину. Звертає на себе увагу те, що скрізь культурний шар і рештки стародавніх будов не спускаються нижче певного рівня (приблизно 3—4 м вище тальвега лощини). Очевидно, в далекій давнині, коли річка Вовча була повноводнішою, низькі ділянки в повільно заливала вода і вони не використовувалися.

Після старанного огляду Вовчанського городища і селищ ми вирішили закласти два розкопи. Один — на селищі № 2 (нумерація М. Т. Євстропова) біля будинку № 79 (122 а) по вул. Свердлова, де були зафіксовані рештки залізодобувного виробництва, а другий — коло підніжжя гори, точніше на нижній частині південно-східного схилу височини, на якій розташовано Вовчанське городище. У цих розвідках і розкопках, крім авторів статті, брав участь інженер-металознавець Л. Д. Фомін.

На розкопі № 2, який поділявся на дві ділянки (37 і 20 кв. м), культурний шар був значною мірою змитий і знахідки траплялися переважно в заповненні ям. Тут виявили рештки прямокутної напівземлянки з залишками вогнища, або пічки, в південному кутку. Цілоком збереглася лише північно-східна стіна завдовжки 4 м. Дві інших збереглися лише на протязі 5,5 м. Біля північно-східної стіни зафіксовано дві стовпових ямки. Крім згаданих будівних решток, знайдено в цьому розкопі лише дві господарчих ями. Речей небагато: кераміка салтівського типу, уламки амфор і одне залізне шило.

Дуже цікаві результати дали дослідження у розкопі № 1 (на селищі № 2), де було виявлено рештки металургійного виробництва. Тут брали глину для будівництва і бульдозером прорили глибоку траншею, яка зачепила ділянку з рештками сиродутного горна. Огляд відслоєння показав, що на схилі залягає міцна лінза культурного шару з великими уламками шлаків і стінок сиродутного горна. Тут і був розпланований розкоп площею понад 27 кв. м. (рис. 1 б, в). Поверхня схилу в цьому місці задернована і тому культурний шар салтівської культури зберігся досить добре. Спочатку по всьому розкопі йде наносний шар землі, змішаної з крихтами крейди. У цьому перекриваючому шарі ніяких знахідок нема. Нижче залягає культурний шар салтівської доби, в якому зустрічаються дрібні уламки салтівської кераміки, уламки ранньосередньовічних амфор, куски шлаків, уламки стінок горна, вуглинка, кусочки крейди, куски залізної руди. Руда належить до бурого залізняку органічного походження (болотна руда). Куски її крихкі, місцями вохрянні. Структура та колір невикористаних кусків руди свідчать про те, що вони були піддані обпалюванню. Деревесне вугілля, мабуть, з дуба та акації.

Західний схил лощини, на якому знайдені ці рештки, досить похилій. Тому в давнину було зроблене вирівнювання його. Внаслідок цього утворилися дві горизонтальні площадки, які добре помітні на профілі південно-західної стінки розкопа (рис. 1, б). Ширина основної площадки близько 1,5 м. Знизу до неї приєднується друга площадка, близько 1 м завширшки. Остання розташована на 7—10 см нижче першої. Площадки зроблені на рівні похованого ґрунту, шар якого місцями зрізаний до світлосірого материкового ґрунту. На цих площадках і знайшли рештки горна у вигляді овального, витягнутого вздовж схилу скупчення уламків глиняних стінок, одна поверхня яких була ошлакована, шлак і деревне вугілля. Це був не ямний, а наземний горн переходного до шахтного типу.

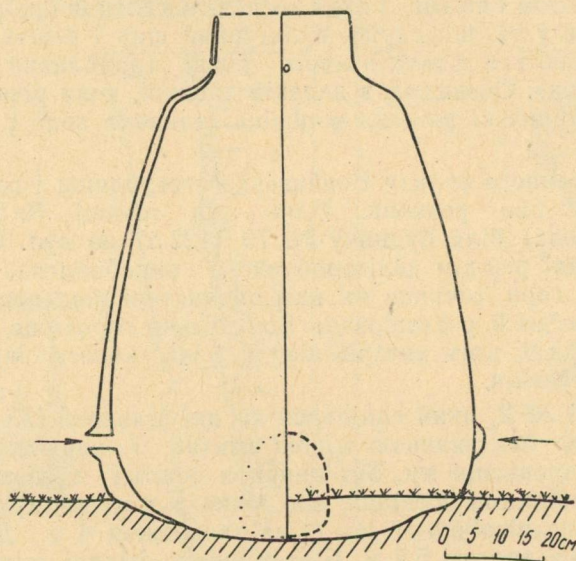

Рис. 2. Реконструкція залізоплавильного горна салтівської культури з селища № 2 біля Вовчанського городища.

Розташування уламків горна, шлаків і вугілля вказує на те, що горн був зроблений на верхній площадці. Після зруйнування його рештки поступово розсипалися вниз по схилу. Однак розміщені вони цілком закономірно. На верхній площадці знайдені головні уламки горна, крупні частини його основи з шлаком, а нижче переважно були стінки верхньої частини горна з меншою кількістю шлаку або зовсім без шлаку, але оплавлені (рис. 1, в).

Горно зроблено старанно із місцевої сірої глини з якимисьь домішками і добре обпалено з обох боків. Внаслідок цього була одержана керамічна піч з порівняно тонкими, але дуже міцними стінками. Середня товщина стінок у нижній частині горна — 4,25 см, а на висоті 30 см вже тільки 2,25 см. У самій верхній звуженій частині горна товщина стінок 1—1,5 см. Знайдено 104 уламки стінок горна, з яких 60 великих.

Те, що великих уламків стінок горна було багато, дозволило зробити його реконструкцію в камеральній лабораторії університету. Виявилось, що загальна висота горна від поду до кінця верхньої частини була близько 106 см. Горн мав своєрідну грушоподібну форму і майже весь знаходився на поверхні ґрунту (рис. 2). Тільки донна частина приблиз-

но на 6—8 см була заглиблена в ґрунт. Нижній діаметр горна з зовнішнього боку дорівнював 70 см, а на висоті 12 см від поверхні горну — 76 см. Догори горн поступово звужується. Потім на висоті 82 см зроблено похилий уступ, або плече, 8,8 см завширшки. Таким чином, горн звужується до діаметра 45 см. Вище іде майже вертикальна горловина 13 см заввишки.

У нижній частині горна на висоті 12 см з двох боків були зроблені отвори для сопел (рис 3, 6—7), крізь які в горн нагнітали повітря. В цьому місці стінка горна була додатково потовщена і утворювала

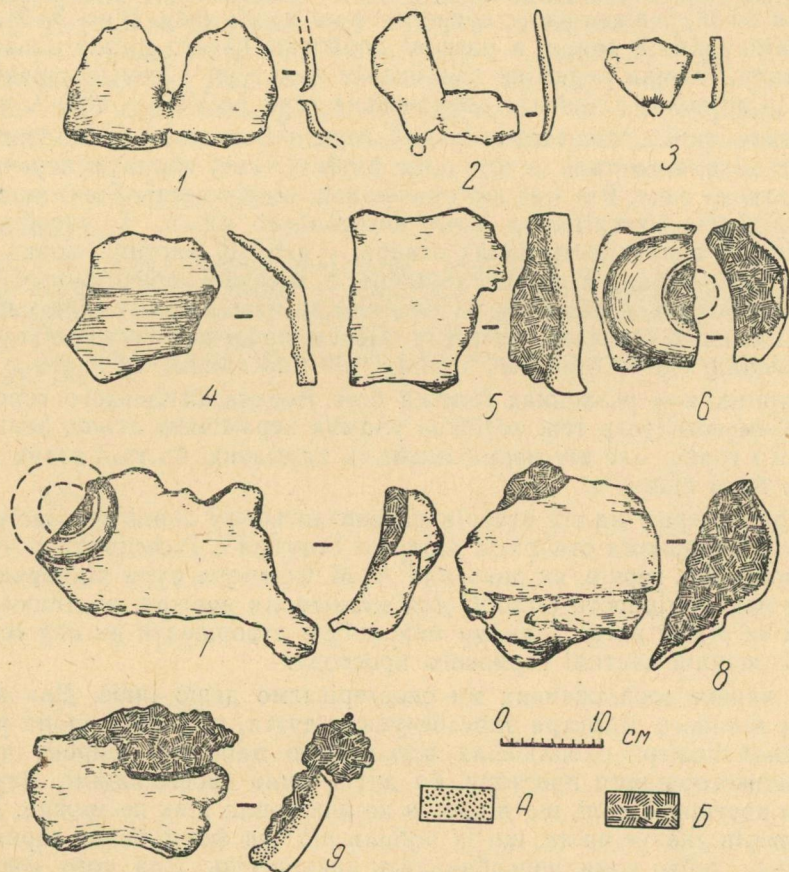

Рис. 3. Залишки різних частин залізоплавильного горна:
1-3 — верхні частини горна; 4 — плече горна; 5 — середня частина горна, 6, 7 — отвори для сопел; 8, 9 — нижні частини горна, А — обпалені і оплавлені частини стінок горна, Б — залізний шлак.

зовні напівкулясту випуклість з діаметром 12—13 см. Діаметр внутрішнього отвору сопла дорівнював не більше 4,5 см. Цікаво те, що горн і в верхній частині мав ще три або чотири отвори, які розміщені над плечем, на 12 см нижче верхнього краю колошника горна (рис. 3, 1—3). Діаметр верхніх отворів 1,3 см і, зрозуміло, що вони надто малі для встановлення сопел.

Внутрішній бік стінок горна має неоднаковий вигляд. Стінки нижньої частини горна мають шар залізного шлаку, товщина якого дуже велика і досягає 5—8,5 см (рис. 3, 8—9). Петрографічний аналіз шлаку з нижньої частини горна, зроблений О. Ю. Круг, показав, що редукція

пройшла дуже добре і відхід заліза в шлак був невеликий. На уламках більш високої частини горна (рис. 3, 5) шар шлаку менший. На 10 см нижче плеча у верхній частині горна тонкий шар шлаку, який прикипів до стінок, взагалі закінчується. Тут же помітні в деяких місцях куски невідновленої руди. На плечі і на горловині горна картина зовсім інша (рис. 3, 2—4). З внутрішнього боку плечі і горловина дуже обпалені і оплавлені, але залізистого шлаку, який би взявся до них, тут нема.

Точний розмір та форму отвору для випуску шлаку установити не вдалося, але знайдений уламок нижньої частини горна з слідами пробивання такого отвору якимсь гострим знаряддям. У пробитий отвір витікав шлак, рештки якого збереглися до цього часу. (рис. 3, 9).

Крім уламків горна, в розкопі знайдено багато кусків шлаку різного типу, уламки кераміки салтівської культури і середньовічних амфор. Це дозволяє відносити вовчанський горн до VIII — поч. X ст.

Таким чином, залізоплавильний горн з Вовчанська відноситься до споруд наземного типу з штучним дуттям. Такі горни є перехідними до шахтного типу. Він має дві оригінальні особливості. Вони полягають у своєрідності матеріалу, з якого виготовлено горно, і засобів його обробки, та в наявності малих отворів у верхній частині горна, біля самого колошника. Горн виготовлено з місцевої вогнетривкої глини, яка застосовується місцевим населенням замість цементу для найбільш відповідальних будівельних робіт. Перед початком експлуатації горн обпалювали, і в остаточному вигляді він був таким, як описано вище.

Раніше, при розкопках селища біля Верхнесалтівського городища, С. А. Семенов-Зусер теж знайшов уламки керамічних стінок залізоплавильного горна, але він неправильно їх тлумачив, бо такі горни в той час не були відомі¹.

Призначення малих отворів на вовчанському горні не зовсім ясно. Горни з декількома отворами відомі з Болгара². Розміри та розміщення отворів цих горнів, як показала А. М. Єфимова, були підпорядковані певній закономірності. Отвори для нагнітання повітря, розташовані по кривій на різній висоті, давали можливість створювати високу температуру в значній частині горнового простору.

В наших дослідженнях ми спостерігаємо дещо інше. Два нижніх отвори великого діаметра забезпечували дуття, при якому зона розповсюдження повітря охоплювала всю нижню найбільш широку частину внутрішньогорнового простору, бо дуття було двостороннім. Верхні ж отвори настільки малі, що підвести до них сопла ніяк не можна. Характер отворів указує на те, що їх робили під час формування горна в сирій глині, тобто вони передбачались заздалегідь. Для чого вони призначались? Самі по собі малі отвори не забезпечували додаткової тяги в горні, але можна припустити, що спеціальні штифти, пропущені в ці отвори, удержували додатковий патрубок, який збільшував розміри горна по висоті. Таке подовження дуже важливе для більш успішного відновлення заліза в горні. За етнографічними матеріалами відомі сиродутні залізоплавильні горни, які мали зверху трубу для посилення тяги³. Б. О. Қолчин, розглядаючи збільшення розмірів горнів по висоті, установив: чим вищий горн, тим нижча температура у верхній

¹ Уламки зберігаються в Археологічному музеї Харківського державного університету. Інв. № 774, 21/Б—47; 30/Б—48.

² А. М. Е ф и м о в а. Черная металлургия города Болгара. МИА, № 61, М., 1958, стор. 302—303, рис. 5 II, 6 II.

³ Промышленность и техника. Т. 5, СПб., 1901, стор. 440; Д. Перси. Руководство к металлургии. СПб., 1869, стор. 438.

половині печі і тим менше заліза потрапляє в шлак¹. Б. Науман наводить дані про склад шлаку в малих і великих горнах. Ці дані свідчать, що в малих горнах втрати заліза були більшими².

Роль подовжувача у вовчанському горні могла грати легка металева жерстяна труба. Технічно для ремісників салтівської культури виготовлення такої труби не являло труднощів. Про те, що болгаро-аланські ремісники виробляли листи тонкого заліза говорять знахідки клепаних котлів на поселенні біля с. Маяки, уламки таких котлів на Правобережному Цимлянському городищі³. Описана конструкція горна збільшувала тягу і разом з тим давала можливість періодично знімати трубу і довантажувати горн рудою та вугіллям.

Горн з селища № 2 біля Вовчанського городища — це ретельно продумана споруда. Доцільність конструктивних деталей та їх розташування на горні безперечні. Своєрідність та досконалість горна ставить його на одне з перших місць в металургійній промисловості раннього середньовіччя. Він відбиває високий технічний рівень металургії салтівської культури.

¹ Б. А. Колчин. Черная металлургия..., стор. 42.

² В. Neuman. Die ältesten Verfahren bei Erzeugung technischen Eisens durch direkte Reduktion von Erzen mit Holzkohle in Rennfeuern und Stückofen und die Stahlerzeugung unmittelbar aus dem Eisenerz. Berlin, 1954, стор. 39.

³ С. А. Плетнева. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. М., 1967, стор. 154.

IV. ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ

ЗБРОЙНА БОРОТЬБА В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ 1920 РОКУ
В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ 20-х РОКІВ

Л. Я. Андреев

У 1920 р. Радянська республіка вела вперту боротьбу з буржуазно-поміщицькою Польщею і Врангелем. А в середині країни великим злом був бандитизм. Бандитизм виникав там, як вказував В. І. Ленін, де починалося хитання, селянства між революцією і контрреволюцією. Різні отамани і батьки, захищаючи інтереси куркульства, виставляючи лозунги, які зовні були дуже близькі до радянських, але вели селянство проти Радянської влади.

Історично умови склалися так, що на Правобережжі України інтереси сільського буржуа виражали націоналісти-самостійники, а на Лівобережжі — махновщина, яка взяла на озброєння анархістську фразеологію. На Правобережжі існувало багато невеликих буржуазно-націоналістичних банд, які діяли розрізнено, тільки частково підкоряючись закордонному петлюрівському центрові. На Лівобережжі куркульство об'єднувалось навколо свого вожака — Махна, який керував значними військовими силами.

На жаль, до цього часу відсутні історіографічні роботи по історії боротьби з бандитизмом на Україні 1920 року. Правда, в монографії І. Л. Шермана проаналізовано дві праці про махновщину¹.

На початку 20-х років публікувалися джерела по історії боротьби з озброєним куркульством. Все це, головним чином, інструкції по боротьбі з бандитизмом, закони по аграрному питанню, різні бойові оперативні зведення та інше², а також мемуари.

Мемуарна література 20-х років про громадянську війну на Україні має ту особливість, що її писали безпосередні учасники тих чи інших подій, залучаючи документи, оперативні зведення, матеріали з особистих архівів. Ці спогади представляють велику наукову цінність. Але про боротьбу з бандитизмом таких мемуарів немає. Були надруковані

¹ І. Л. Шерман. Советская историография гражданской войны в СССР. 1920—1931, Харьков, 1964, стор. 182—186.

² Геть партизанщину. Партизани є найгірший ворог селян та робітників України. Х., Всеукраїдав. 1920; Долой махновщину. Изд. политотдела Югзапфронта. Х., 1920; Краткая инструкция по борьбе с бандитизмом и кулаческими восстаниями. Х., 1920; На борьбу с дезертирством; Политотдел Югзапфронта, Х., 1920; Переход Махно на сторону Советской власти. (Тезисы для агитаторов), 1920; Анархомахновщина і Радянська влада. ДВУ, Х., 1921; ЧОН. Положения руководства и циркуляры. Изд. штабчонресп., М., 1921; Борьба с бандитизмом и кулацким восстанием на Украине. Х., 1920 та інші.

мемуари радянських працівників Єсаулова і Н. Сухогорської про боротьбу з махновцями, проте вони не мають наукового значення¹.

До джерел, хоч і дуже тенденційних і суб'єктивних, відносимо спогади колишніх анархістів і махновців². Їхні книги видавалися або передруковувалися радянськими книжковими видавництвами.

В період свого становлення радянська історіографія своєрідно поєднувала публіцистику, спогади і наукові дослідження. Це пояснюється тим, що роботи писалися радянськими і військовими діячами. Значна кількість літератури була присвячена боротьбі з дрібнобуржуазною контрреволюцією на селі. Вже в 1920 р. було надруковано багато брошур публіцистичного характеру, в яких роз'яснювалось шкідливість бандитизму для селянства і держави і показувалось, чиї інтереси він захищає³.

До вивчення класової боротьби в українському селі радянська історична наука приступила ще в роки громадянської війни. Але в літературі 20-х років питанню боротьби з буржуазно-націоналістичною контрреволюцією на Правобережній Україні в 1920—1921 рр. приділено мало уваги. Так, про бойові дії з петлюрівськими бандами в 1920 р. взагалі говориться в працях Р. Ейдемана, М. Тухачевського, конкретніше в брошурі М. Кольцова, монографії Б. Козельського, який приводить цікаві факти, та інших⁴. Переважна більшість дослідників розглядає боротьбу з куркульським бандитизмом на Лівобережній Україні. Авторами перших робіт про махновщину були відомі радянські і військові діячі: Р. Ейдеман, Я. Яковлев (Епштейн), Д. Лебідь, В. Затонський, М. Равич-Черкаський⁵.

Історична література початку 20-х років про боротьбу з бандитизмом, головним чином, має воєнно-оперативний характер. Роботи Р. П. Ейдемана відгукуються на актуальні проблеми того часу⁶. В них ґрунтовно розглядається питання про ліквідацію контрреволюційних виступів.

У брошурі «Вогнища отаманщини і бандитизму» Ейдеман правильно говорить, що для знищення бандитизму необхідна була довга і вперта боротьба, яка не могла бути проведена при звичайних темпах воєнних операцій⁷. Він підкреслює, що в районах, заражених бандитизмом,

¹ Єсаулов. Налет Махно на Бердянск. «Летопись революции», 1924, № 3; Н. Сухогорская. Воспоминания о махновщине. «Кандалный звон», Одесса, 1927, № 6.

² И. Тепер (Гордеев). Махно. От единого анархизма к стопам румынского короля. К., 1924; Н. В. Герасименко. Батько Махно. (Мемуары белогвардейца. Госиздат, М.—Л., 1928 та інші.

³ Б. Васильев. Кто такие махновцы и чему они учат. Луганск, 1920; Н. Калюжний. Важка хвороба (бандит, куркуль та дезертир). Всеукраїдав, Х., 1920; О. Кочевий. Про махновщину. Всеукраїдав, Х., 1920; М. Лан. Бандитизм і боротьба з ним. К., 1920 та інші.

⁴ Р. Ейдеман. Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом. Х., 1921; М. Тухачевский. Борьба с контрреволюционными восстаниями; «Война и революция», № 7, 8, 9; М. Кольцов. Петлюровщина. СПб, ГИЗ, 1922; Б. Козельский. Шлях зрадництва й авантюри. (Петлюрівське повстання). Х., 1927; А. Длімов. Галаковщина. «Літопис революції», 1929, № 5—6 та інші.

⁵ Р. Ейдеман. Очаги отаманщины и бандитизма. Х., 1921; Його ж. К вопросу о борьбе с бандитизмом. «Армия и революция», 1922, № 2. Я. Яковлев. Советская власть на Украине и махновщина. Х., 1920; Д. Лебедь. Махновщина и наши задачи. «Звезда—зоря» (Екатеринослав), 1920, № 3; В. П. Затонский. Что Махно обещает крестьянину. Ст. Панютин. Агитпоезд «Большевик», 1921; М. Равич-Черкаский. Махно и махновщина. Екатеринослав, 1920.

⁶ Р. Эйдеман. Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом. Х., 1921; Його ж. Итоги борьбы с бандитизмом. «Путь политработника», 1921, № 12 та інші.

⁷ Р. Эйдеман. Очаги отаманщины и бандитизма. Укрпур, Х., 1921.

доводилось вести не тільки військову, а й організаційно-політичну роботу, щоб встановленням міцної Радянської влади і організацією сільської бідноти вибити ґрунт з-під ніг куркуля. А для цього створювалися ударні повіти, райони і волості, в яких відновлювався зруйнований бандитизмом низовий радянський апарат; пожвавлювалась робота сільських Рад; сільська біднота об'єднувалась навколо комнезамів, публічно оголошувалось прощення бандитам, які добровільно здавалися, та інше. Р. Ейдеман вперше дає характеристику петлюрівським і махновським бандам¹.

В працях Р. П. Ейдемана інколи звучить виправдальна нотка, в якій він захищає радянських воєначальників від критики авторів перших статей про боротьбу з бандитизмом за неоперативність штабів, повільне введення нових технічних засобів боротьби.

Тема статей М. Єфимова, М. Рибакова, П. Павлова та інших² конкретніша — боротьба з махновщиною.

В роботі М. Єфимова докладно розглядаються бойові дії проти Махна з січня 1920 р. по січень 1921 р.³ Успіхи Махна автор пояснює тим, що червоноармійці і командний склад (у більшості вихідці з селян) вважали бандитів другорядним і «дрібним» противником, проти якого не слід вперто і енергійно боротися, а червоне командування спочатку застосовувало неправильну тактику оточення ворога⁴. Автор багато місця відводить діям окремих червоноармійських частин, спільним боям махновців і червоноармійців проти Врангеля, але перебільшує значення тимчасового договору з Махном⁵. Єфимов правильно називає помилки, допущені червоним командуванням при знищенні махновських гуляйпільської і кримської груп. У 1920 р., пише автор, не вдалося розгромити бандитизм тому, що тактика боротьби з Махном була неправильною, погано була налагоджена наша таємна розвідка, незадовільним був зв'язок між польовими частинами і штабами⁶.

Стаття М. Рибакова про махновські операції в кінці 1920 р. є прямим доповненням і поглибленням роботи М. Єфимова⁷. Автор був учасником бойових операцій проти Махна і піддає критиці ідею оперативного оточення рухливих банд, бо червоним частинам доводилося йти навпомацки, знаючи тільки, що вони замикають кільце оточення махновців, але в якій місцевості знаходяться не знали ні штаб, ні стройові частини⁸. Проаналізувавши бої зведеної Заволзької і Киргизької бригад (які потім були об'єднані) біля сіл Комар і Федоровка, автор дійшов до таких висновків: не можна було оточити махновців з частинами малонавченими і маловихованими в політичному і бойовому відношен-

¹ Р. Эйдеман. Очаги атаманщины и бандитизма. Укрпур. X., стор. 26—29.

² Н. А. Ефимов. Действия против Махно с января 1920 г. по январь 1921 г. «Сборник трудов военно-научного общества», 1921, кн. 1; М. Рыбаков. Махновские операции в 1920 г. «Красная Армия», 1922, № 2; П. Павлов. Выводы из опыта борьбы с Махно своей дивизии курсантов 6 ноября 1920 г. и январь 1921 г. «Армия и революция», 1921, № 2—3.

³ Н. А. Ефимов. Действия против Махно с января 1920 г. по январь 1921 г. «Сборник трудов военно-научного общества», 1921, кн. 1.

⁴ Там же, стор. 208.

⁵ Там же, стор. 210.

⁶ Там же, стор. 220.

⁷ М. Рыбаков. Махновские операции в 1920 г. «Красная Армия», 1922, № 2

⁸ Там же, стор. 11.

нях; треба було змінити тактику боротьби з Махном, відмовитись від ідеї оперативного оточення, створюючи літучі загони¹.

П. Павлов описує три операції проти Махна, в яких він брав участь². Автор наводить 20 висновків, до яких він дійшов у результаті боїв, і пропонує спільними зусиллями створити єдину точку зору на воєнні прийоми боротьби з махновцями.

Бойові операції проти Махна в 1920—1921 рр. детально висвітлені в інших роботах³.

На початку 20-х років деякі автори підходять до відображення класової боротьби в українському селі 1920 року з наукової точки зору. Так, у книзі Д. Лебеда дано чітку характеристику махновщини, яка в анархізмі знайшла політичну платформу і реальну силу⁴. Автор правильно вказує, що бандитський рух, незважаючи на різновидності, захищає інтереси куркульства. Лебідь правильно говорить, що для викорінення бандитизму потрібно було відновлювати сільське господарство, уважно і обережно ставитись до селянства, налагоджувати економічні відносини між містом і селом, посилювати культурну роботу в низах села⁵.

Про активну участь анархістів у махновському русі пише у своїй книзі член Радянського уряду Я. Яковлев⁶. Він вперше в радянській історіографії аналізує питання про спробу анархістів створити анархістську державу на основі безвладних Рад, про те, що вся ідейно-політична робота в махновській армії була в руках анархістів-набатовців. Автор правильно вважає, що, опинившись в ролі вождів куркульського повстання, анархісти змушені були поирати свої анархічні принципи⁷. Але Яковлев мало говорить про причини відходу частини анархістів від махновщини в кінці 1920 р., про боротьбу Рад і комнезамів проти бандитизму.

Завдяки вдалим висновкам більш науковою є стаття С. Савицького «Український бандитизм»⁸. Автор правильно говорить, що причини бандитизму на Україні слід шукати в соціально-економічних, історичних і політичних умовах української дійсності. Він пише про слабкість бідноти при багаточисленному куркульстві, про розпорошеність бідного селянства, яке експлуатувалось куркулем, про козацтво, яке ніколи не було в кріпацтві і підтримуване українською інтелігенцією завжди прагнуло до економічної і політичної «самостійності»⁹. Позитивним і рідкісним явищем для того часу є те, що в статті використовуються роботи по боротьбі з бандитизмом, опубліковані раніше (Р. Ейдемана, А. Орлинського та інших). Савицький вперше в українській радянській істо-

¹ М. Рыбаков. Махновские операции в 1920 г. «Красная Армия», 1922, стор. 25.

² П. А. Павлов. Выводы из опыта борьбы с Махно сводной дивизии курсантов 6 ноября, в декабре 1920 г. и январе 1921 г. «Армия и революция», 1921, № 2—3.

³ П. Ашаханов. Махно и его тактика. «Красный командир», 1921, № 24—25; А. Орлинский. Бандитизм и борьба с ним. «Армия и революция», 1921, № 2—3; А. Яцко. Борьба с бандитами Махно в Гуляй-Польском районе в апреле 1920 г. «Сборник трудов ВНО при курсах комсостава РККА», 1922, кн. 2; Н. Макушенко. Операция против банды Махно с 9 по 16 июня 1921 г., «Армия и революция», 1922, № 3—4; П. Сергеев. Полтавская операция против Махно. «Война и революция», 1927, № 9 та інші.

⁴ Д. Лебедь. Итоги и уроки трех лет анархо-махновщины. Всеукраиниз, X, 1921.

⁵ Там же, стор. 54.

⁶ Я. Яковлев. Русский анархизм в великой русской революции, Всеукраиниз, X., 1921.

⁷ Там же, стор. 43.

⁸ С. Савицкий. Украинский бандитизм, «Красная Армия», 1921, № 9.

⁹ Там же, стор. 51.

ріографії ділить бандитизм на течії: 1) куркульсько-самостійницьких (петлюрівщина на Правобережжі України); 2) куркульсько-анархістський (махновщина на Лівобережжі України); 3) група незадоволених владою (скривджених), які діяли неорганізовано і потрапляли під вплив тих чи інших політичних угруповань; 4) група отаманів-«батьків», без певної політичної фізіономії, мала метою тільки наживу¹. На нашу думку авторові не слід було виділяти групу «скривджених» в окрему течію. Савицький вдало підмічає джерела поповнення банд, їх тактику і структуру: загопи на Правобережжі являли собою уламки «регулярних військ УНР» — сотні, курені; махновщина зовні мала структуру, аналогічну Червоній Армії: ревівійська, політвідділи і т. д.²

До середини 20-х років у розпорядженні історичної науки був значний матеріал про класову боротьбу на селі в 1920 р., в тому числі і про збройну боротьбу. Почали функціонувати архіви для загального користування, поширюються історичні знання, створюються умови для написання великих наукових праць. Одними з перших серйозних досліджень наукового характеру по даній проблемі є роботи М. Тухачевського і М. Кубаніна³.

У статті «Боротьба з контрреволюційними повстаннями» М. Тухачевський правильно пише, що куркульство, ведучи збройну боротьбу, мало на меті: 1) охорону на місці своїх органів влади; 2) знищення частин Червоної Армії або витіснення їх з території повстання; 3) розширення території повстання і захоплення міст⁴. Він вважає, що Червона Армія повинна була забезпечити військовою силою радянські органи влади; допомогти їм створити таке становище, щоб бандити не могли осідати в своїх районах і виловлювались⁵. Тухачевський зазначає, що бандитизм частково приймає національні українські відтінки⁶. На жаль, у роботі дуже мало конкретних прикладів про викорінення куркульського бандитизму на Україні.

У 1927 р. в семінарі М. М. Покровського вийшло найбільше дослідження 20-х років з історії махновщини і участі в ній анархістів—монографія М. Кубаніна. Написана вона на основі величезного фактичного матеріалу, опублікованої історичної літератури з цього питання⁷. Такої великої наукової роботи про махновщину немає до цього часу⁸.

Автор, аналізуючи соціально-економічні передумови махновщини (товарність сільського господарства півдня України, диференціація села та інші), правильно підмічає, що однією з її основних рис була локальність. Другою важливою особливістю було те, що селянський рух степової України йшов під інтернаціональними лозунгами, що тут національне питання не стояло так гостро, як у південно-західній і Правобережній Україні. Це пояснюється тим, що у степових селах земле-

¹ С. Савицький. Украинский бандитизм. «Красная Армия», 1921, № 9, стор. 52.

² Там же, стор. 53.

³ М. Тухачевський. Борьба с контрреволюционными восстаниями. «Война и революция», 1926, № 7, 8 і 9; М. Кубанін, Махновщина. Крестьянское движение в степной Украине в годы гражданской войны. Л., 1927.

⁴ М. Тухачевський. Борьба с контрреволюционными восстаниями. «Война и революция», 1926, № 7, стор. 8.

⁵ Там же, стор. 9.

⁶ М. Тухачевський. Борьба с контрреволюционными восстаниями. «Война и революция». 1926, № 9, стор. 121.

⁷ М. Кубанін. Махновщина. Крестьянское движение в степной Украине в годы гражданской войны. Л., 1927.

⁸ Відомо, що Махно в 1928 р. у Парижі відповів Кубаніну брошурою, виправдовуючи свої дії.

робством займались не тільки українці, а й болгари, серби, німці, євреї і греки¹.

М. Кубанін правильно підкреслює, що українське селянство в основній масі перейшло на бік Радянської влади у 1920 р., коли землі радгоспів і цукрових заводів були скорочені в декілька раз і передані селянам². Радянська влада змушена була проводити в життя продрозверстку і трудові повинності, які виконували селяни і були цим незадоволені. Про загострення класової боротьби в українському селі говорить те, що за 9 місяців 1920 р. було вбито близько 1000 продовольчих працівників, не кажучи вже про окремі сутички селянських загонів з червоноармійськими частинами³. Автор вказує, що ще гострішою стала класова боротьба на селі з виникненням комнезамів, які не тільки відбирали землю у куркульства, але й роззброювали його⁴.

Вперше в радянській історіографії Кубанін детально проаналізував зв'язок анархістів з конрреволюційними виступами. Він дає правильну характеристику діяльності анархістів-набатовців, частина яких відійшла від махновського руху в кінці 1920 р., коли побачила, що не можна побудувати самостійну і незалежну анархістську державу силами махновської армії⁵.

Показуючи в основному правильно соціально-економічні корені селянського руху в степовій частині південної України, автор помилково ототожнює селянський рух з махновщиною, про що свідчить і назва роботи, перебільшує вплив махновщини на селянські маси. Автор невірно пише, «що боротьба Махна з Радянською владою дала можливість Врангелю вийти з Криму і просунути вперед»⁶. Кубанін довірливо ставиться до показань начальника махновського штабу Белаша, який потрапив у полон. М. Кубанін помилково вважає, що в 1920 р. махновська армія, яка в основному виражала інтереси середняка, переходить на бік Радянської влади для боротьби з врангелівщиною. Автор багато місця відводить таким другорядним питанням, як для чого ховалося золото в сховища, коли махновці почали грабувати, невірно говорить, посилаючись на махновські накази, що до 1920 р. повстанська армія не була бандою грабіжників⁷.

Спираючись на опублікований матеріал, В. Руднев у 1928 р. в науково-популярному нарисі показує, що «фактично махновщина була лише ширмою для куркульського руху, який спочатку йшов проти поміщиків, а потім і проти пролетарської влади»⁸. Автор, як і М. Кубанін, корені махновщини шукає в особливостях соціально-економічного складу південного українського села і правильно відзначає, що середняцькі і бідняцькі прошарки відходили від махновщини по мірі того, як виявлявся її куркульсько-бандитський характер.

В. Руднев дає правильну оцінку Старобільської угоди Махна з Радянською владою, хоч і перебільшує значення участі махновців у боях проти Врангеля. Автор пише, що «махновські частини зробили дуже важливий з стратегічного боку захід у тил армії Врангеля і, перейшов-

¹ М. Кубанін. Махновщина. Крестьянское движение в степной Украине в годы гражданской войны. Л., 1927, стор. 29.

² Там же, стор. 131.

³ М. Кубанін. Махновщина. Крестьянское движение в степной Украине в годы гражданской войны. Л., 1927, стор. 130.

⁴ Там же, стор. 131.

⁵ Там же, стор. 227.

⁶ Там же, стор. 152.

⁷ М. Кубанін. Махновщина..., стор. 185.

⁸ В. Руднев. Махновщина. (Популярний нарис). Х., Вид-во «Книгоспілка», 1928, стор. 4.

ши Сиваш, 13 листопада зайняли Сімферополь, одночасно зі взяттям Перекопу Червоною Армією»¹, хоч Перекоп ще раніше було визволено, а в Сімферополі махновці не були. В. Руднев помилково вважає, що однією з умов, які підтримували махновщину, є натуралізація сільського господарства, яка породжувала ненависть до міста².

У кінці 20-х років вийшло багато праць загального характеру про боротьбу Червоної Армії з зовнішньою і внутрішньою контрреволюцією, в яких коротко висвітлюється проблема боротьби з бандитизмом в усіх його видах. Це популярного характеру роботи А. Буйського, Я. Шелигіна, А. Де-Лазарі та інших³.

У третьому томі «Громадянської війни», який вийшов у 1930 р., в розділі про розгром Врангеля автори правильно пояснюють, що політична обстановка і важке матеріальне становище примусили Махна запропонувати свої послуги Радянській владі⁴. Це вносило тилу фронту деяке заспокоєння, необхідне для завершення підготовки рішучої операції по розгрому Врангеля.

Отже, в радянській історичній літературі 20-х років детально проаналізовані воєнні дії проти контрреволюційних виступів, особливо махновщини, розглянуті питання взаємовідносин анархістів і махновців та інші. На жаль, зовсім відсутні праці про боротьбу сільських Рад і комуністів проти куркульства за зміцнення Радянської влади на селі, майже не відображено питання про зміцнення союзу робітничого класу з трудовим селянством, про політику воєнного комунізму, про радянське, партійне і культурне будівництво, про діяльність чекістів щодо ліквідації бандитизму та інші.

¹ Там же, стор. 84.

² Там же, стор. 11.

³ А. Буйский. Красная Армия на внутреннем фронте. М.—Л., Воениздат, 1927; Я. Шелигин. Красная Армия на Украине. (Краткий очерк). «Книгоспілка», Х., 1927; А. Де-Лазарі. Боевой путь Красной Армии. 1917—1922 гг., Госиздат, М.—Л. 1928 та інші.

⁴ «Гражданская война 1918—1921», т. III. Оперативно-стратегический очерк боевых действий Красной Армии. Госиздат военной литературы, М.—Л., 1930, стор. 512.

ОЦІНКА ЯНА ГУСА В ПРАЦЯХ РАДЯНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

А. І. Митряєв

Понад п'ятсот п'ятдесят років пройшло відтоді, коли Констанцький собор, який виражав інтереси реакційних феодально-католицьких сил середньовічної Європи, прийняв рішення про страту через спалення одного з найпрогресивніших громадських діячів того часу Яна Гуса. Відправляючи його на вогнище, католицькі мракобіси сподівались, що смерть Гуса зможе попередити вибух антифеодального та антикатолицького руху у Чехії і назавжди викреслить гусове ім'я із свідомості народної. Однак мученицька смерть, котру з такою мужністю сприйняв Ян Гус, ще більше піднесла його ім'я. Воно стало символом одного з наймогутніших і найпрогресивніших рухів середньовічної доби, революційні традиції якого і досі служать справі національного та соціального визволення.

Славні діла, видатні труди і трагічна загибель Гуса набули, таким чином, настільки великого громадського резонансу, що відгуки його відчуваються і до цього часу. Тому зовсім не дивно, що особа Яна Гуса і тепер привертає до себе увагу політичних діячів, вчених та митців. Більше того, особливо значних успіхів дослідники вчення і діяльності Яна Гуса досягли в останній, сучасний період розвитку гуситознавства, коли вирішальним фактором прогресу у науковому пізнанні гуситського руху стало матеріалістичне розуміння його історії. Початок такому розумінню поклав ще в середині минулого століття Фрідріх Енгельс. Саме він уперше в історичній науці вказав на приналежність Яна Гуса до так званої бюргерської опозиції феодалізму¹. Однак ця оцінка Яна Гуса не була, звичайно, прийнята у класово ворожій марксистській буржуазній історіографії. Сам же Ф. Енгельс спеціальним вивченням діяльності Яна Гуса не займався. Не звертались до цього питання і інші представники марксистської історіографії аж до Жовтня. Тому матеріалістична оцінка його довгий час не мала науково-дослідницького обґрунтування і у гуситознавстві панували ідеалістичні уявлення про гуситську добу, а Гус розглядався як виключно національно—релігійний діяч.

Питання про соціальне походження та класову спрямованість творчості і практичної діяльності Гуса буржуазними гуситознавцями навіть не ставилося. Правда, один з представників російської буржуазно-ліберальної історіографії Х. Ящуржинський зробив спробу висвітлити соціально-політичні моменти у вченні Яна Гуса. Але він не зміг пов'язати соціально-політичні вимоги Гуса з соціальними потребами чеських ста-

¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, стор. 344—345.

нів і кінець кінцем виставляє гусове вчення як наслідок «отрешенности от всяких сословных предрассудков»¹.

Лише з розвитком марксистсько-ленінської історичної науки у Радянському Союзі, а згодом і в інших країнах соціалістичного табору стало можливим дослідження життя та діяльності Яна Гуса на основі марксистської діалектико-матеріалістичної методології. Однак ця можливість не відразу стала дійсністю. У роки становлення радянської історичної науки марксистських кадрів медієвістів не вистачало. Ось чому гуситська проблематика не могла стати предметом спеціальних досліджень, а в учбових та довідкових посібниках, які видавалися в СРСР протягом 20-х та 30-х років можна було зустріти лише занадто загальні думки відносно діяльності і вчення Яна Гуса² і, до речі, до деякої міри невідільні від впливу старих ідеалістичних уявлень буржуазного гуситознавства.

З кінця 30-х років, коли було створено сектор слов'янознавства при АН СРСР та кафедру історії південних та західних слов'ян у Московському університеті, стало можливим розпочати підготовку спеціалістів з середньовічної історії Чехії і зокрема з історії гуситського руху. На слов'янознавчій кафедрі з ініціативи видатного чехословацького історика Зд. Неєдли, який у 1939 році емігрував до Радянського Союзу, були введені спецсемінари та спецкурси з питань історії гуситської доби, в яких значна увага приділялась вивченню життя і діяльності Яна Гуса³, але війна перешкодила розвитку в належних масштабах дослідження гуситської проблематики.

У тяжких умовах воєнного часу доводилось обмежуватись виданням лише популярних статей і брошур, в яких, цілком природно, наголос робився на гуситських війнах за незалежність країни і на тій стороні діяльності Яна Гуса, що була спрямована на обстоювання національних прав чехів та єдності слов'янства⁴. У зв'язку з цим зрозуміло, що образ та діяльність Гуса відображувались дещо однобоко. Разом з тим в одній із праць Зд. Неєдли була дана відсіч німецько-фашистським фальсифікаторам від історії, які намагалися будь-що, не хеткуючи навіть брудним наклепництвом, спотворити образ Яна Гуса, щоб довести, нібито його діяльність не мала зовсім будь-якого позитивного сенсу⁵.

З усіх радянських авторів, котрі в роки Вітчизняної війни проти фашизму писали про Яна Гуса, лише лєнінградський професор-етнограф К. А. Пушкаревич не обмежився вказівкою тільки на релігійно-

¹ Х. Яшуржинский. Социально-политическое учение Гуса. Варшава, 1878, стор. 41.

² П. Кушнер. Очерк развития общественных формаций. М., 1926, стор. 559, 560; В. П. Волгин. История социалистических идей. Харків, 1930, стор. 88; С. Г. Лозинский. История папства. М., 1934, стор. 145; Л. Берданосов. Гус Ян. «БСЭ», изд. I, т. 20, стор. 24—25; И. Ивашин. Гуситские войны и табориты. «ИЖ», 1938, № 2, стор. 93—94; Н. П. Грацианский. Средние века. Курс лекций, читанный в МГПИ, М., 1933, стор. 154.

³ В. Пичета, М. Миллер. Работа кафедры истории западных и южных славян МГУ. «ИЖ», 1941, № 12, стор. 149; Б. М. Руколь. Зденек Неєдлы в Московском университете. В кн. «Зденек Неєдлы выдающийся общественный деятель и ученый». М., 1964, стор. 222, 223.

⁴ Зд. Неєдлы. Гуситы и русские. «ИЖ», 1941, № 10—11, стор. 124, 125; Його ж. Гуситские партизаны в Чехии. В кн. «Партизанская борьба в национально-освободительных войнах запада». М., 1943; Сб. «Вековая борьба западных и южных славян против германской агрессии», М., 1944, стор. 75; А. М. Клибанов. Мысли Яна Гуса о воспитании. «Советская педагогика», 1944, № 2—3, стор. 14—19; Зд. Неєдлы. Ян. Гус. «Славяне», 1944, № 7, стор. 36—37.

⁵ Зд. Неєдлы. Фашистские фальсификаторы чешской истории. «Ученые записки Моск. гос. ун-та», вып. 81, М., 1945, стор. 152—162.

національні мотиви діяльності Гуса, а й зробив спробу показати його «справжнім революціонером, який волів перебудувати усе громадське життя на новому ґрунті»¹.

Проте-такий підхід до оцінки Яна Гуса не був оригінальним, бо ще у 1919 р. визначний чеський історик Зд. Неєдли, який вже тоді зробив поворот у бік марксизму-ленінізму², в брошурі «Гус та наша доба» поставив собі за мету показати Яна Гуса як «вісника не нового культу», а нового соціального ладу, того ладу, котрий і на сьогоднішній день є актуальним»³. Таку оцінку Гуса підтримав відомий радянський славіст академік В. І. Пічета, який виступив у 1947 році з рецензією на друге видання названої роботи З. Неєдли. Однак ця точка зору на вчення та діяльність Яна Гуса не відповідала конкретно-історичним обставинам, в яких жив і діяв Гус.

Не дістала в 20—40-х роках науково-дослідницької розробки і точка зору Ф. Енгельса про належність Яна Гуса до бюргерської опозиції феодалізму. Найбільш вдало вона була викладена академіком Е. А. Космінським у першому вузівському підручнику з історії середніх віків ще у 1939 році⁴. Дещо докладніше погляд Ф. Енгельса на Яна Гуса був обґрунтований ученицею академіка В. І. Пічети, тоді викладачем МГУ Б. М. Руколь, яка у роки війни захистила у місті Саратові кандидатську дисертацію, присвячену історії гуситизму⁵, а згодом нею був написаний для «Нарисів з історії Чехії» спеціальний розділ «Ян Гус та чеська реформація»⁶.

Таким чином, в учбовій та науково-популярній радянській літературі до середини 40-х років щодо тлумачення вчення та діяльності Яна Гуса накреслилось, як ми бачимо, дві тенденції, але жодна з них не була розроблена в науково-дослідницькому плані. Цілком зрозуміло, що відповідь на питання, яка з них ствердиться в науці, могли дати тільки подальші наукові дослідження.

Перші науково-дослідницькі праці, присвячені Яну Гусу, з'явилися у радянській історичній науці на початку 50-х років, коли у зв'язку з посиленням громадського інтересу до історії братніх народів Чехословаччини, які пішли слідом за Радянським Союзом шляхом соціалізму, були підготовлені спеціалісти з середньовічної історії Чехії. Вони змогли розгорнути дослідження і в галузі гуситизму.

Питання про Яна Гуса торкалися наприкінці 40-х років П. І. Резонов і А. І. Озолін в дисертаційних працях про таборитів та пражан. Але першою роботою, в якій безпосередньо аналізувалось вчення Яна Гуса на основі дослідження його чеських творів, була кандидатська дисертація А. І. Сазонової. Основні положення її дисертації опубліко-

¹ К. А. Пушкаревич. Чехи. М.—Л., 1942, стор. 31.

² J. Masek. Zdenek Nejdly a husitství. «Československý časopis historický» (далі «ČSN»), гоc. I, 1953, str. 21—37; його ж. Зденек Неєдли как историк. В сб. «Зденек Неєдли—выдающийся общественный деятель и ученый», М., 1964, стор. 166.

³ Zdenek Nejdly. Hus a naša doba. Praha, 1946, str. 35. Посилання на друге видання названої брошури. Зд. Неєдли цілком виправдане, оскільки воно по свідоцтву самого автора цілком повторює видання 1919 року.

⁴ Історія середніх віків, т. I, Київ, 1940.

⁵ А. И. Озолін. Из истории гуситского революционного движения. Саратов, 1962, стор. 40.

⁶ История Чехии под ред. акад. В. И. Пичеты. М., 1947, стор. 73—84.

вані спочатку у рефераті¹, а згодом у досить великій науково-дослідницькій статті².

Всупереч буржуазним гусознавцям, які заперечували будь-яке соціальне значення діяльності і вчення Яна Гуса, А. Сазонова переконливо показує, що виступ Гуса був наслідком загострення соціальних та національних суперечностей, а його вчення — відображенням і разом з тим богословсько-теоретичним обґрунтуванням класових потреб чеського бюргерства, яке прагнуло до ліквідації економічного та політичного панування католицької церкви, намагаючись поряд з цим прибрати до своїх рук міське самоврядування і сприяти централізації та національній консолідації чеської держави. А. Сазонова уперше в історіографії розкриває також і ті риси вчення Яна Гуса, значення яких виходило за межі ідеї бюргерської опозиції того часу. Вона підкреслює, що Гус, тісно зв'язаний з народом, не міг обмежитись лише пропагандою доктрини про несумісність духовного та світського панування церкви і залишитись байдужим до страждань трудящого люду. Він засуджує найбільш тяжкі феодальні звичаї та встановлення і вказує на право підданих не виконувати їх, бо вони, за твердим переконанням Гуса, не узгоджуються з моральними принципами первісного християнства. Саме ці ідеї Яна Гуса стали відправним пунктом у формуванні революційної антифеодальної ідеології таборитської бідноти³. Ці висновки А. Сазонової дістали позитивну оцінку і були підтвержені в працях чехословацьких, польських і радянських гуситознавців, які вивчали окремі сторони діяльності та вчення Яна Гуса⁴.

У роботі саратовського історика Р. Фішер, наприклад, докладно висвітлюється зміст ідей Гуса, що відбивали прагнення бюргерства до подолання феодальної відособленості шляхом централізації і національної консолідації чеської держави⁵. Характеристичні гусових ідей про необхідність удосконалення та виправлення у відповідності до норм християнської моралі феодального права і судочинства присвячена стаття правознавця із Ленінградського університету Г. Беляєвої⁶. Наслідки вивчення поглядів Яна Гуса на державу були викладені також у праці найстарішого з радянських гуситознавців, історика Саратовського університету А. І. Озоліна⁷. Це дослідження відрізняється від праці Г. Беляєвої більш досконалою джерелознавською базою, що дозволило авторові розкрити специфічно бюргерське розуміння Гусом ідеї рівності, прагнення бюргерської опозиції до скасування духовенства, як особливо привілейованого стану, і до забезпечення повноправності в межах феодального ладу.

Більшу частину статті «Дискусія про одумраті у Чехії кінця XIV століття» А. Озолін відводить характеристиці ставлення Яна Гуса до

¹ А. Сазонова. Социально-политические и национальные требования в учении Яна Гуса. Краткие сообщения института славяноведения (далі КСИС), вып. 9, М., 1952.

² А. Сазонова. Социально-политические и национальные требования в учении Яна Гуса. Краткие сообщения института славяноведения (далі КИС), вып. 9, М., 1952. стор. 240—288.

³ А. Сазонова. Назв. работа. УЗИС, т. XVI, стор. 265.

⁴ J. Масек. Nova literatura o husitství. «ССН», год. I, 1953, с. 2, стр. 236—237.

⁵ Р. Фишер. Ян Гус — борец за единую и независимую Чехию. Учен. зап. Саратовск. гос. ун-та им. Н. Г. Чернышевского, т. XXVII, вып. исторический, Харьков, 1956, стор. 275—293.

⁶ Г. Беляева. Общественные и государственно-правовые взгляды Яна Гуса. Учен. зап. Ленинградск. гос. ун-та, № 255 серия юридическая, вып. 10, Л., 1958, стор. 225—237.

⁷ А. Озолин. Ян Гус о феодальном государстве. В сб. «Вопросы славянской филологии». Саратов, 1963, стор. 5—27.

феодалного звичаю «мертвої руки» (одумраті). Він показує, що Гус, не виступаючи в цілому проти феодалного права, засуджує одумраті. А. Озолін вбачає в цьому один з важливих моментів боротьби бюргерства за свободу власності¹.

Важливим кроком уперед в дослідженні вчення Яна Гуса можна вважати одну з останніх робіт А. Озоліна², що ґрунтується на вивченні не тільки чеських, але й латинських Гусових творів. А. Озолін висвітлює бюргерську суть та еволюцію вчення Гуса про необхідність відновлення первісно-християнського устрою, що відповідало прагненню бюргерства створити так звану «дешеву церкву», яка б не стояла на перешкоді їхніх економічних та політичних інтересів.

Загальні підсумки вивчення життя та творчості Яна Гуса були підведені на науковій конференції, присвяченій 550-й річниці загибелі Яна Гуса (конференція відбулася 24—26 червня 1965 р. у Москві) та у доповіді Г. І. Ліпатнікової, яка була прочитана на об'єднаному засіданні вченої ради історичного факультету Воронежського університету та педагогічного інституту³. Оскільки зміст Московської конференції висвітлено у науковій пресі⁴, тут нема потреби зупинятись докладно на ній і досить обмежитись лише зауваженням про те, що матеріали конференції становлять певну цінність і можуть стати у пригоді вченим, котрі займаються дослідженням історії гусизму. Що ж до праці Г. Ліпатнікової, то її по праву можна вважати чи не найкращою узагальнюючою роботою про Яна Гуса у радянській історіографії. На особливу увагу заслуговує думка дослідниці, що вчення Яна Гуса, «незважаючи на численні реальні вимоги, можна назвати бюргерською утопією справедливого суспільного устрою»⁵. Праця Г. Ліпатнікової дуже вдало підсумовує те, що зроблено, і накреслює плідні перспективи подальшого дослідження творчості та діяльності Яна Гуса.

Таким чином, у радянській історичній науці повністю ствердилася і дістала науково-дослідницьке обґрунтування марксистська, матеріалістична оцінка Яна Гуса, як представника бюргерської опозиції феодалізму, котрий прагнув шляхом реформації у межах існуючого феодалного ладу встановити справедливі суспільні відносини. Разом з тим радянські вчені довели, що в діяльності Гуса були революційні моменти, які сприяли розвитку антифеодалної боротьби трудящих мас.

В цілому до таких саме висновків прийшли і зарубіжні марксистські дослідники історії гуситського руху⁶. Проте у деяких популярних працях сучасних чехословацьких вчених ще досить виразно виявляється і вплив вищезгаданої тези Зд. Неєдли про Яна Гуса як «першого революціонера нового часу». Це відчувається, як у книзі філософа Й. Маховця, так і біографічних нарисах В. Кратохвіла та Й. Машека⁷. Однак така точка зору дещо безпідставна. Основним науковим досяг-

¹ А. И. Озолін. Спор об одумраті в Чехии конца XIV века. «Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы». Вильнюс, 1964, стор. 116—117.

² А. И. Озолін. Экономические требования бюргерской оппозиции в гуситском революционном движении. УЗИС, т. XXVIII, М., 1964, стор. 178—193.

³ Г. И. Липатникова. Ян Гус. «Вопросы истории славян», вып. 2, Воронеж, 1966, стор. 3—25.

⁴ А. Виноградова, П. Пашаева. Научная конференция, посвященная 550-летию со дня смерти Яна Гуса. «Советское славяноведение», 1965, № 6, стор. 89—92.

⁵ Г. И. Липатникова. Назв. работа, стор. 22.

⁶ J. Masek. Tabor v husitském revolučním hnutí, díl, 1956, str. 127—174; E. Maleczyńska. Ruch husycki w Czechach i w Polsce. Warszawa, 1959, str. 233—236; R. Kalivoda. Husitská ideologie. Praha, 1961, str. 149—183.

⁷ M. Kratochvíl. Jan Hus, Praha, 1952; M. Machovec. Husove učení a význam v tradici českého národa. Praha, 1953; J. Masek. Jan Hus. Praha, 1961.

ненням марксистського гусознавства є, по-перше, розкриття соціальної суті вчення та діяльності Яна Гуса, який відобразив у єдино можливій у часи середньовіччя релігійній формі соціальні устремління чеської бюргерської опозиції початку XV століття, і, по-друге, відкриття тих ідей Гуса, які могли стати одним із джерел формування революційної ідеології селянсько-плебейських мас.

У світлі сказаного виявляється повна безпідставність історіографічних екскурсів сучасного католицького історика Поля де Воогта, який звинувачує марксистсько-ленінську історичну науку в спотворенні образу Яна Гуса. Де Воогт вважає, що марксистські історики зображують Гуса чи не найпершим «пропагандистом марксистсько-ленінського соціалізму»¹. Одним з прийомів, що ними користується названий історик, вдаючись до подібних фальсифікацій, є замовчування результатів наукових досліджень радянських вчених, які, як ми бачимо, виявляють повну безплідність ідеалістичних концепцій буржуазного гусознавства. До певної міри під тиском успіхів, досягнутих вченими СРСР та інших соціалістичних країн у дослідженні життя і творчості Яна Гуса, дехто з сучасних буржуазних істориків починає усе більше розуміти, що фальсифікації історії гусизму в дусі Гефлера або ж Пекаржа стають вже неможливими. У зв'язку з цим деякі католицькі історики вже не звинувачують Гуса у ересі та фанатичній ненависті до католицизму і намагаються виставити його ортодоксальним католиком, щоб поставити таким чином гусове вчення на службу сучасному так званому «оновленому католицизмові»².

Отже, викриття фальсифікаторської суті таких новацій має стати одним з невідкладних завдань марксистської історіографії гуситського руху. Разом з тим тепер, коли радянським, чехословацьким і польським історикам вдалося у цілому завершити науково-дослідницьке обґрунтування марксистської точки зору на соціальне значення та класову суть вчення і діяльності Яна Гуса, необхідно звернути більше уваги на дослідження з позицій марксистсько-ленінської методології питання про генезис світогляду Гуса та характер його церковно-догматичних поглядів. Треба нарешті покінчити з монополією буржуазного гусознавства у висвітленні цих проблем і підготувати, таким чином, ґрунт для створення фундаментальної узагальнюючої марксистської праці про Яна Гуса.

¹ Paul de Vooght. L. Heresie de Jean Huss. Louvain, 1960, p. XI; idem, Jean Huss á l'heure du marxisme-leninisme. «Revue d'histoire ecclésiastique,» 1962, vol 57, n. 2, p. 493.

² M. Machovec. Bude katolická církev rehabilitovati Jana Husa? Praha, 1963.

РОСІЙСЬКІ ДВОРЯНСЬКІ ТА БУРЖУАЗНІ ІСТОРИКИ 40—50-х РОКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ ПРО КРИЗУ ТА ПАДІННЯ РИМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

В. С. Шиловцева

У другій чверті ХІХ ст. історіографія античної історії в Росії розвивалася в дуже складних умовах. Після придушення повстання декабристів з кожним роком зростала і посилювалася реакція. Царський уряд всіма засобами намагався не допустити ніяких проявів «вольнодумства», хотів поставити на службу пануючим класам не тільки весь державний апарат, а й школу, літературу, науку. В 40—50-х роках на всіх сторонах соціально-політичного і наукового життя Росії позначалась наростаюча криза феодально-кріпосницької системи; найважливішою проблемою, що хвилювала всі верстви населення, було кріпосне право. Боротьба навколо нього розмежувала суспільні сили Росії.

Консервативне дворянство і представники дворянсько-буржуазного лібералізму, висуваючи систему реформ, виходили з інтересів пануючих класів.

Революційні дворяни та революційні демократи, відстоюючи прогресивний шлях розвитку Росії, вимагали повної ліквідації поміщицького землеволодіння і передачі землі звільненим від кріпосництва селянам, вели непримиренну боротьбу проти самодержавства та всіх його захисників. Піддаючи суворій і гострій критиці дворянсько-буржуазний лібералізм, реакційність ідей прихильників самодержавства, вони відстоювали все революційне і прогресивне, розвивали передову думку в історії, філософії, естетиці та літературі.

Різде розмежування між революційно-демократичним та дворянсько-буржуазним поглядами на розвиток історії суспільства яскраво відбилосся і в історіографії стародавнього Риму. Дослідження лише однієї проблеми з історії Риму — проблеми кризи і падіння Римської республіки, показує, як по-різному розуміли і з'ясовували її революційні демократи, дворянські та буржуазні історики. На висвітленні цієї проблеми відбивається класова обмеженість дворянських та буржуазних істориків, страх перед народними масами, намагання обгрунтувати недопустимість докорінних змін у державі.

Дворянська історіографія другої чверті ХІХ ст. у висвітленні проблеми падіння Римської республіки знову звертається до старих теорій провіденціалізму, не дуже себе утруднюючи пошуками більш реальних причин. Неминуність переходу від республіки до імперії вони зображають як завершення шляху, давно вже накресленого богом. Такі погляди відповідали вимогам офіційної історичної науки. Най-

більш яскраво проявилися вони в працях І. Ф. Гріневича та М. М. Богоявленського.

Виходець із дворянської сім'ї, магістр Харківського університету, І. Ф. Гріневич в 1839—1840 рр. був викладачем римської словесності у Київському університеті. Крім праці «Жизнь древних римлян», йому належать переклади листів та промов Цицерона¹.

У праці «Жизнь древних римлян» І. Ф. Гріневич використав велику кількість джерел. В ній систематизовано багато історичного матеріалу про місто Рим, про захоплені римлянами сусідні землі, про правове становище «класів народу» (вільні, раби, патриції, плебеї), про сенат, збори, релігію, виховання. Та в цілому книга більше нагадує довідник, ніж історичне дослідження. Автор подає весь матеріал без будь-якого аналізу. Він не показує, як розвивалася історія Риму, не робить ніяких висновків. Чим були викликані міжусобні війни, чому республіка змінилася імперією, чи прогресивне, чи ні це явище в історії Риму, негативно, чи позитивно впливало рабство на хід історичного розвитку, автор навіть не намагається з'ясувати. Найбільш благотворно, на думку І. Ф. Гріневича, на життя суспільства впливає релігія. Ніби намагаючись відвернути увагу читача від гострих питань соціально-політичної боротьби, він досить докладно розповідає про римських богів та релігійні свята².

Дуже гострій критиці піддав книгу І. Ф. Гріневича В. Г. Белінський. Хоч російських книг з античності дуже мало, говорив він, книга І. Ф. Гріневича не може задовольнити читача. Життя римлян показано в ній не в «бродінні», а всі історичні факти розставлені «як комахи на шпильках». «Треба вже перестати,— писав В. Г. Белінський,— складати каталоги різних чвар і спорити про кількість воріт стародавнього Риму. Краще розповісти, що діялося всередині стін»³.

Орган «офіційної народності» і «християнської філософії» журнал «Москвитянин», через який велася активна боротьба проти раціоналізму і матеріалізму, в 1854 р. опублікував велику статтю О. М. Кубарева про римського історика Саллюстія⁴.

О. М. Кубарев (1796—1881) вийшов із сім'ї священника. З 1826 по 1839 р. він викладав римську словесність у Московському університеті⁵. Як видно із статті «Саллустий—римський історик», О. М. Кубарев дуже добре знає твори римських істориків і розглядає багато джерел, що зберегли якісь дані про Саллюстія. Життя, діяльність Саллюстія, праці, що дійшли до нашого часу, висвітлені досить повно. Знає автор літературу про Саллюстія, що вийшла з-під пера західноєвропейських досліджувачів. Він посилається на Дебросса, Герлаха, Віланда, полемізує з ними. О. М. Кубарев вважає, що характеристика особи Саллюстія, яку дають йому Герлах і Дебросс, не відповідає даним римських джерел, а тому створює свій образ Саллюстія.

¹ Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета св. Владимира (1834—1884), состав. В. С. Иконниковым. Киев, 1884, Гріневич И. Ф.

² И. Ф. Гріневич. Жизнь древних римлян (от основания Рима до Константина Великого). Одесса, 1846.

³ В. Г. Белінський. Жизнь древних римлян (от основания Рима до Константина Великого), проф. Гріневича, Одесса, 1846. В. Г. Белінський. Полн. собр. соч., т. X, стор. 157—159.

⁴ М. И. К... в Саллустий — римский историк. «Москвитянин», 1854, кн. 1—2, № 1—4. В «Словаре псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей» І. Ф. Масанова (т. II, М., 1957) говориться, що ця стаття написана О. М. Кубаревим.

⁵ Русский биографический словарь. СПб., 1903, стор. 512.

Мета автора статті довести, що Саллюстій не був ні другом Клодія, ні грабіжником провінції Нумідії, ні морально-порочною людиною, як це «вигадують стародавні та сучасні недруги Саллюстія». О. М. Кубарев намагається показати Саллюстія в оточенні «добропорядочних громадян», а не разом з «розбещеною черню» і її вождем «полум'яним демагогом» Клодієм, небезпечним ворогом аристократів¹.

Досліджуючи життя і діяльність Саллюстія, О. М. Кубарев зупиняється на подіях соціально-політичної боротьби в Римі за часів Саллюстія, а також на діяльності таких сучасників його, як Цезар, Ціцерон, Клодій та інші.

Довели римську державу до біди, на думку О. М. Кубарева, не аристократи, а римський народ та «демагоги», що на нього спиралися. Саме тоді починається занепад Римської республіки, коли до влади було допущено народ, народні збори підірвали панівне становище сенату. Під впливом розкоші та багатства, що попливло в Рим з провінцій після загарбницьких війн, народ римський став «продажним» і легко йшов за тим, хто більше платив грошей. Окремі честолюбці почали використовувати його в боротьбі проти аристократів і сенату — вічної опори держави².

Народ не повинен мати ніякої влади, ніякого доступу до керівництва державою, стверджував своїми висновками про політичні дії в Римі О. М. Кубарев. Опора держави — в аристократії. Найнебезпечніші ті політичні діячі, що спираються на народ. У Римі часів Саллюстія такими автор вважає Катіліну і Клодія, яким дає вкрай негативну характеристику, а виступ їх гнівно засуджує, бо обрали вони своїм знаряддям у боротьбі за владу «самую подлую чернь», тобто найбільшні верстви населення Риму³.

На статтю О. М. Кубарева про Саллюстія негайно відгукнувся рецензією М. Г. Чернишевський. «Неизвестный автор, — писав М. Г. Чернишевський, — очень смело защищающий свои мнения, очевидно, не усвоил себе особенности понимать Рим и римлян саллюстиевского времени и представляет себе римские нравы и понятия последних времен республики, похожими на наши нынешние»⁴. Погляд автора на Саллюстія, на думку М. Г. Чернишевського, суперечить історичній правді. Рецензент вважає невиправданими зусилля автора зобразити Саллюстія непричетним до Клодія, а також гостру критику в адресу тих істориків, які набагато правильніше розуміли життя римської республіки⁵.

Антинародний, антиреспубліканський характер мала книга представника офіційної дворянської науки М. М. Богоявленського⁶. «История Рима от основания города до Р. Х.»⁷. В ній доводиться необхідність сильної монархічної влади, яка б була здатна недопустити ніяких заворушень і виступів «черні». «Претендовать на какое-нибудь ученое значение книжечка эта не может»⁸, — писав М. Г. Чернишевський.

¹ А. М. Кубарев. Назв. праця. «Москвитянин», кн. 1, стор. 23—25, 26—28.

² Там же.

³ Там же, стор. 40; «Москвитянин», кн. 2, стор. 67.

⁴ Н. Г. Чернышевский. Журналистика. Полн. собр. соч., т. XVI, 1953, стор. 31.

⁵ Там же.

⁶ Про нього див. С. А. Венгерова. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых, т. V.

⁷ М. Богоявленский. История Рима от основания города до Р. Х. СПб., 1855.

⁸ Н. Г. Чернышевский. История Рима от основания города до рождества Христова, М. Богоявленского. Полн. собр. соч., т. II, стор. 636.

І дійсно, М. М. Богоявленський, з'ясовуючи історичні події, звертався до зовсім уже застарілих теорій провиденціалізму, від яких дворянські історики намагалися відмовитись, а деякі і відмовилися, ще в першій чверті XIX століття.

Як явище неминуче, перелбачене провидінням, розглядає М. М. Богоявленський перехід від республіки до монархії в Римі. Намагання деяких діячів зберегти республіку були приречені на провал, бо «немає сили, яка б могла перегородити дорогу, по якій ідуть по волі провидіння до невідомої мети народи», доводить автор. Встановлення монархії — результат діяльності бога, а не людей.

В поглядах на причини кризи та падіння Римської республіки відбивалася загальна історична концепція дворянської історіографії. Вирішальну роль в історії римського суспільства дворянські історики відводили діям бога, окремих осіб, моральності та нравам. Гостроту політичної боротьби, її зміст ставили в залежність від особистих рис характеру політичних діячів. Вони навіть не намагалися з'ясувати вплив рабства на хід історичного розвитку, дослідити зміни в суспільному та економічному житті.

Розглядити такі явища в економічному, соціальному та політичному житті Римської республіки, на які дворянські історики зовсім не звертали уваги, дали змогу буржуазним істориками пошуки закономірностей розвитку людського суспільства та визнання безперервності історичного процесу, його поступальності, обумовленості об'єктивними факторами.

У 50-х рр. XIX століття «Современник» друкує ряд праць з історії Риму, на які наша історіографія досі не звернула уваги, хоч вони на неї заслуговують. Автор статей позначений ініціалами І. А.¹ В. Боград у покажчикові² змісту «Современника» (М., 1959) автором статей визнає І. П. Арапетова. Покищо немає даних, які б суперечили такій розшифровці ініціалів.

І. П. Арапетов (1811—1887) — син генерал-майора П. П. Арапетова. У 1840 р. закінчив Московський університет, ставши кандидатом прав. З 1856 р. І. П. Арапетов займав посаду директора департаменту уділів³. Прихильник розвитку Росії по капіталістичному шляху, І. П. Арапетов надавав величезного значення розвитку промисловості, торгівлі, «продуктивності і капіталу», гаряче розвивав антикріпосницькі ідеї.

Основну відмінність між державами сучасного йому і стародавнього світу він бачив у розвитку економіки і становищі виробника. «Світ новий розвиває багатства із самого себе, із своєї праці,— говорить І. П. Арапетов,— і, таким чином, по-іншому розуміє становище виробника. Саме в цьому полягає умова зовсім іншого історичного розвитку, іншої долі, не схожої на долю стародавнього світу...»⁴. І тільки тому, продовжує він далі, що тепер історики звернули увагу на господарський лад Риму, з'ясовано багато з того, чого не могли з'ясувати, виходячи з одних політичних подій⁵.

¹ И. А. Провинциальный быт древнего Рима. «Современник», 1852, № 8; Його ж. Состояние богатства древнего Рима. «Современник», 1851, № 11 і 12; Його ж. Историческое значение капитала. «Современник», 1851, № 5.

² В. Боград. Журнал «Современник», 1847—1866, указатель содержания. М., 1959, стор. 182.

³ Русский биографический словарь, т. II. СПб., 1900, стор. 270. С. А. Венгеров. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых, т. I, 1889, стор. 723.

⁴ И. А. Историческое значение капитала. «Современник», 1851, № 5, стор. 10.

⁵ И. А. Состояние богатства в древнем Риме. «Современник», 1851, № 11, стор. 16.

Причин занепаду Римської республіки, на думку І. П. Арапетова, було багато, та всі вони пов'язані з економічним розвитком Риму. З напливом величезних багатств підкорених народів змінилося особисте і суспільне життя римлян поняття про державний устрій, «становище різних класів населення». «Всі події, які переживав при цьому Рим, — пише І. П. Арапетов, — були результатом не лише політичних, але й сильних економічних причин»¹. Поширення прав римського громадянства на більшу чи меншу частину людей, порядок землеволодіння, ставлення підкорених народів до Риму, прагнення їх зрівнятися в правах з римськими громадянами, зростання кількості люмпенпролетаріату в Римі — все це було пов'язане, говорить І. П. Арапетов, з умовами господарського ладу в римській республіці².

Основою розквіту сучасних йому капіталістичних країн І. П. Арапетов вважає розвиток промисловості і наявність класу буржуазії. У стародавніх римлян, говорить він, існували два джерела багатства: земля і війна. Ремесло і торгівля у Римі займали другорядне місце, а тому «не було розвинутого середнього стану», тобто промисловців і торгівців. Слабкий розвиток промисловості і торгівлі І. П. Арапетов пояснює «суспільними формами і вимогами тодішнього життя». По-перше, Рим систематично грабував завойовані народи і провінції, доставляючи в Італію не тільки гроші, але й багато промислових виробів. По-друге, навіть те ремісниче виробництво, що розвивалося в Римі, було справою рабів. До рабів же ставилися з презирством, а працю їх дуже зневажали. За таких умов «суспільство не мало постійного відтворення джерела збагачення», існуючі джерела вичерпувалися і Рим поступово слабшав³.

Пограбування провінцій і розповсюдження рабської праці в Римі негативно вплинуло також на політичне життя римського суспільства, вважає І. П. Арапетов. Патриції були деморалізовані розкішшю, а римський народ — постійними роздачами хліба і грошей, неробством, презирством до праці. Це все відбилося на управлінні Римською республікою⁴.

У вирішенні долі республіканського устрою в Римі велику роль, на думку І. П. Арапетова, відіграла аграрна проблема. Показуючи, як поступово у римському суспільстві змінювався характер землеволодіння, автор доводить, що під кінець існування республіки велике землеволодіння, основане на рабській праці, вкрай розорило дрібних землевласників і поставило римську державу перед необхідністю проведення реформ. Такі реформи намагалися провести ще брати Гракхи. Їх спіткала невдача. Вони не змогли відродити в Італії дрібних землевласників, розселити римський люмпенпролетаріат і «зробити з нього справжніх громадян». Тоді за цю справу взявся Сервілій Рулл, а пізніше Цезар. «Більше трьох століть, — підкреслює І. П. Арапетов, — земельні закони непокоїли Рим»⁵.

Гостра соціально-політична боротьба у римському суспільстві, причини кризи та падіння Римської республіки пов'язуються І. П. Арапетовим не з честолюбством окремих політичних діячів та їх психологією, як у дворянських істориків, а з соціально-економічними обставинами, що склалися в Римі у II—I століттях до н. е. Автор показав, що Рим-

¹ И. А. Состояние богатства в древнем Риме. «Современник», 1851, № 11, стор. 17.

² Там же.

³ Там же, стор. 18; № 12, стор. 70, 98.

⁴ «Современник», 1851, № 11, стор. 20—21, 22—24.

⁵ Там же, стор. 26—28, 29, 31.

ську республіку довели до краху слабкий розвиток ремесла і торгівлі, витіснення вільної праці працею рабів, обезземелення селянства, деморалізація панівних верств населення, зростання кількості люмпенпролетаріату, що його треба було постійно годувати за рахунок держави, і неможливість «відроджувати джерела збагачення» за тих історичних умов.

І. П. Арапетов на прикладі історії Римської республіки намагався довести благодетельність для розвитку суспільства ремесла та торгівлі, «праці і ощадливості», «продуктивності і капіталу». А з іншого боку — пагубність обезземелення селянства, розповсюдження неробства і презирства до праці. Виходячи з ідей дворянсько-буржуазного лібералізму, І. П. Арапетов обґрунтував можливість корінних змін у суспільстві шляхом реформ зверху, а тому доводив, що діяльність Гракхів, Рулла, Цезаря була б дуже корисною для республіки, якби вороги не перешкодили їм здійснити накреслені плани.

Глибокі думки про причини кризи і занепаду Римської республіки є і в роботах Т. М. Грановського та С. В. Єшевського.

Діяльність та погляди цих відомих російських істориків в радянській історіографії вже висвітлювались. Доведено самостійність і прогресивність їх думок, а також великий вплив на розвиток вітчизняної історіографії в цілому. Погляди Т. М. Грановського та С. В. Єшевського на причини переходу від республіки до імперії спеціально не досліджувались, але М. А. Алпатов та Є. Ф. Плотнікова в деякій мірі торкаються їх¹. М. А. Алпатов підкреслює, що Т. М. Грановський та С. В. Єшевський пов'язували встановлення імперії з внутрішньою організацією держави, з тяжкими наслідками рабства для римського суспільства, з обезземеленням селянства і жорстокою експлуатацією провінцій². Обидва історики, відмічає Є. Ф. Плотнікова, перехід до імперії пояснювали соціальними відносинами і боротьбою між нобілітетом і черню.

Ні у Т. М. Грановського, ні у С. В. Єшевського спеціальних досліджень, присвячених Римській республіці, немає. Та торкаючись других питань історії римської держави, обидва історики висловлювали свої думки також з приводу причин падіння республіки і встановлення імперії.

Ряд думок, що свідчать про глибоке розуміння соціально-політичних змін у римському суспільстві часів республіки, Т. М. Грановський висловив у рецензії на роботу К. В. Ніча «История Гракхов и их ближайших предшественников»³. Про причини занепаду республіки та соціальні зрушення в Римі під впливом рабства говорив Т. М. Грановський у короткому вступові до лекцій з історії середніх віків⁴. Висвітлював він цю тему і в своїх лекціях з історії стародавнього світу, які протягом декількох років читав у Московському університеті. Наприклад, у 1850/1851 році, як показує С. Асіновська, Т. М. Грановський

¹ М. А. Алпатов. Труды Т. Н. Грановского. В кн. «Очерки истории исторической науки в СССР», т. I, М., 1955; Його ж. Исторические взгляды П. Н. Кудрявцева, С. В. Ешевского и М. С. Кутурги, там же, стор. 464—466. Є. Ф. Плотнікова. Римская история в трудах Т. Н. Грановского и С. В. Ешевского. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, М., 1951.

² Очерки истории исторической науки в СССР, т. I, М., 1955, стор. 434—436, 464—466.

³ Т. Н. Грановский. Историческая литература во Франции и Германии в 1847 г. Т. Н. Грановский, соч., М., 1856, т. II.

⁴ Т. Н. Грановский. Лекции из средней истории. Ж. «Время», под ред. М. Достоевского, 1862, т. 9, стор. 5—36.

історію Риму дочитав до «падіння республіканських форм»¹. Та на жаль, про зміст цих лекцій ми можемо судити лише на підставі студентських конспектів².

В поглядах на причини кризи і краху Римської республіки Т. М. Грановський виходив з ідей прогресивного, поступального характеру історичного розвитку. Він вважав, що республіка повинна бути замінена іншою формою державного управління, яка більше відповідала б вимогам внутрішньої організації римського суспільства. Неминучість падіння республіки обумовлювалася не лише внутрішнім становищем держави, але й безрезультатністю спроб окремих політичних діячів відродити в Римі старі порядки щодо землекористування і соціального ладу. «Найбільші уми, найбагатродніші серця стародавнього Риму, Фламіній, Сціпіони, Катон, Гракхи знемогли в суперечці з невідворотним ходом подій»³, пише Т. М. Грановський.

Розглядаючи внутрішнє становище римського суспільства, Т. М. Грановський підкреслив пагубний вплив рабства на соціально-політичний устрій республіки. В Римі, говорить він, був «клас вільних і клас рабів». Серед вільних «треба відрізнити людей багатих від бідної черні», злиденність якої навіть важко уявити⁴. Жила чернь ніде не працюючи, за рахунок дармових роздач хліба, вина, масла. Кількість такого населення в республіці зростала, бо безперервно розорявся плебс. Розорялися плебеї внаслідок поширення рабства. Багаті римляни нічого не купували: у них вдома все вироблялось рабами. Роботи на «фабриках по виробництву зброї» виконували державні раби. Багато ремісничих виробів привозили з провінцій. «Отже, — робить висновок Т. М. Грановський, — вільної праці не було»⁵. Ряди люмпенпролетаріату поповнював і сільський плебс — «краща, найбільш здорова частина римського організму, що давала ті легіони, перед якими тремтів весь світ»⁶.

Безжалісна експлуатація провінцій наклала теж свій відбиток на соціально-політичні відносини в Римській республіці, на думку Т. М. Грановського. Награбовані в провінціях багатства осіли в руках пануючих верств населення Риму. Між сенаторами і вершниками з'явилися «люди, що володіли незліченними багатствами», говорить Т. М. Грановський. Приріст багатства у вершників значно збільшив їх вплив у політичному житті. Відносини між станами порушилися, почалася боротьба між аристократією і народом. «Політичне життя римлян доходило до такого беззаконня, що деякі діячі для боротьби проти супротивника використовували допомогу рабів і гладіаторів», заключає Т. М. Грановський. У цій боротьбі вирішувалась доля республіки. Дії Цезаря підтвердили, що «йдеться не про примирення між двома ворогуючими станами, не про збереження віджитих форм, а про повну зміну державного устрою, про підкорення одному вищому началу»⁷.

¹ С. Асиновская. Древняя история в лекциях Т. Н. Грановского (по архивным материалам). ВДИ, 1956, № 2, стор. 136.

² Лекции по всеобщей истории, читанные в Московском университете, студенческие записи, 1842 г. Рукописный отдел Государственной б-ки им. В. И. Ленина (РОГБЛ), ф. 84, од. зб. 42. (Вперше описані Є. Ф. Плотніковою, див. назв. працю. Інші конспекти розглянуті в названій праці С. Асиновської).

³ Т. Н. Грановский. Лекции по всеобщей истории. РОГБЛ, ф. 84, од. зб. 42, арк. 14. Лекции из средней истории. «Время», 1862, № 9, стор. 20—21.

⁴ Т. Н. Грановский. Лекции из средней истории. «Время», т. 9, 1862, стор. 26—28.

⁵ Там же.

⁶ Там же, стор. 19; Т. Н. Грановский. Лекции по всеобщей истории. РОГБЛ, ф. 84, од. зб. 42, арк. 12—12 зв.

⁷ Т. Н. Грановский. Лекции из средней истории. «Время», т. 9, стор. 20.

Т. М. Грановський, стверджуючи, що політика Юлія Цезаря відповідала потребам і вимогам римських провінцій, бажанням і вимогам нижчих класів Риму, вважає, що Ю. Цезар стояв на правильному шляху. Т. М. Грановський не помічає, що з приходом до влади Цезаря панівне становище знову посіли рабовласники, а не біднота.

Велику роль у загостренні соціально-політичної кризи і в падінні республіки, на думку Т. М. Грановського, відіграло також земельне питання. Земельною проблемою в Римі, говорить він, зацікавився ще Нібур. Ще Нібур вперше довів, що аграрні закони римлян «не мали на меті свавільного порушення прав власності», тому що у римлян було тільки володіння землею, а не «власність на неї»¹. Ні Гракхи, ні інші реформатори в галузі земельної проблеми не замірялися на права власності, а тільки намагалися розподілити державні землі серед безземельних селян, щоб відродити «здорове» селянство і позбавити Рим від бездіяльного люмпенпролетаріату². Як буржуазний ліберал, що вірив у мирне врегулювання відносин між землевласниками і безземельним селянством шляхом розумних реформ, Т. М. Грановський вважав, що здійснення задумів братів Гракхів вплинуло б дуже благотворно «як на аристократію, так і на демократію»³.

Значну роль у поваленні республіки відіграли, стверджує Т. М. Грановський, також провінції, населення яких добивалося особистої волі, недоторканості прав власності, прав римського громадянства⁴.

«Не честюлюбство Цезаря», як стверджували дворянські історики, а «внутрішні причини, що тайлись в самому організмі римської держави», були головною причиною переходу від республіки до імперії, підкреслює Т. М. Грановський⁵.

С. В. Ешевський проблеми падіння Римської республіки торкається в таких працях як «Центр римського мира и его провинции» і «Очерки язычества и христианства»⁶.

Малюючи картину переходу від республіки до імперії, він теж звернув увагу на пагубний вплив рабства. Зупиняючись досить докладно на чатерах рабства і становищі рабів, С. В. Ешевський писав: «Збільшення кількості рабів, що йшло рука в руку з зростанням поземельних ділянок і розкоші, було наслідком розширення римських завоювань за межами Італії»⁷. Скудність джерел, продовжує він, не дозволяє визначити кількість рабів в Римській республіці, та «ми не помилимося, зробивши припущення, що під кінець республіки кількість рабів в Італії в крайньому разі дорівнювала кількості її вільного населення». Велика кількість рабів дозволяла римлянам використовувати рабську працю в широких масштабах. «Раби використовувались у всіх сферах життя римського суспільства»,— говорить С. В. Ешевський. У вільних під впливом рабства поширювалося презирство до праці, особливо до ремесла і торгівлі. Рабство стало причиною зменшення «дрібної поземельної власності», яку поглинули великі поміс-

¹ Т. Н. Грановский. Историческая литература во Франции и Германии в 1847 г. Соч., т. II, М., 1856, стор. 258, 274.

² Там же; Т. Н. Грановский. Лекции из средней истории. «Время», т. 9, стор. 20.

³ Там же.

⁴ Т. Н. Грановский. Лекции из средней истории. «Время», т. 9, стор. 21—22; «Время», 1862, т. 11, стор. 75.

⁵ Т. Н. Грановский. Лекции из средней истории. «Время», т. 11, стор. 75.

⁶ С. В. Ешевский. Центр римского мира и его провинции. М., 1870; Итого ж. Очерки язычества и христианства. Соч., т. I, М., 1870.

⁷ С. В. Ешевский. Соч., т. I, М., 1870, стор. 481.

тя, «можливі лише при майже повному витісненні вільної праці рабською»¹. З переходом до імперії, на думку С. В. Єшевського, зростання латифундій і розорення селянства не припинилося, а тому історія імперії ознаменувалася ще більшим погіршенням становища простого люду і збагаченням аристократії.

Не менш негативну роль, ніж рабство, вважає С. В. Єшевський, в історії римської республіки відіграла відсутність рівноправності поміж вільними. В Римі, говорить він, крім постійного поділу суспільства «на рабів і вільних, була не менш різка відмінність між вільними, підданими однієї і тієї ж держави: між повноправними і неповноправними громадянами». Поміж вільними було декілька ступенів нерівності, а між «римськими громадянами часів республіки і провінціалами в політичному відношенні лежала ціла безодня»². Для населення провінцій «початок імперії був зорею визволення». Необхідність ліквідації політичної нерівноправності серед верств вільного населення була, на думку вченого, однією з найважливіших причин переходу від республіки до імперії. Рим повинен був перетворитися із замкнутого міста-держави, в столицю величезної держави. Падіння республіки С. В. Єшевський розумів як неминучу ліквідацію обмеженого полісного устрою Риму, що не відповідав існуючим історичним умовам. Падіння республіки було «неминучою необхідністю»³.

Загинула Римська республіка, як показує С. В. Єшевський, в «тяжкому борінні». Боротьба і смути тільки підтвердили неможливість повернення до старих форм управління державою «несумісність республіканської свободи з пануючими прагненнями». Для Риму I ст. до н. е. «можливим був вихід або в анархію, або в диктатуру»⁴.

С. В. Єшевський політичним ідеалом вважав республіку. Але при певних умовах, говорив він, прогресивну роль могла відіграти і імперія. «Абсолютизм стає іноді історичною необхідністю, кроком вперед в державному розвитку народів» — пише С. В. Єшевський. Але «стати рушійною силою нового розвитку абсолютизм не може. Установлення монархії в Римі лиш узагальнило результати, «добуті республікою», а потім під згубним впливом абсолютизму «вичерпалися всі життєві сили стародавнього Риму». За часів Августа Рим тримався на здобутті попереднього розвитку, вік Августа був «останнім заповітом умираючої свободи»⁵.

Розвиток капіталістичних відносин, розклад феодальної системи, боротьба навколо питання про знищення кріпосного права та шляхи дальшого розвитку Росії, революційно-демократична ідеологія О. І. Герцена, В. Г. Белінського, М. О. Добролюбова, М. Г. Чернишевського, знайомство з теоріями і схемами історичного розвитку, виробленими західноєвропейськими мислителями — все це дало змогу І. П. Арапетову, С. В. Єшевському, Т. М. Грановському значно глибше зрозуміти соціально-економічне та політичне життя стародавнього Риму.

Причини кризи та падіння Римської республіки буржуазні історики виводили з ідей прогресивного, поступального характеру історичного розвитку, з розуміння того, що республіканський устрій перестав відповідати історичним обставинам. Всупереч дворянським історикам падіння Римської республіки вони пов'язували з глибокими змінами в економічному, соціальному та політичному житті, що сталися під

¹ С. В. Єшевський. Соч., т. 1, М., 1870, стор. 481.

² С. В. Єшевський. Центр римського мира и его провинции. М., 1870, стор. 127.

³ Там же, стор. 127, 128.

⁴ Там же, стор. 125—126.

⁵ Там же, стор. 129.

впливом загарбницької політики, систематичного пограбування провінцій та розповсюдження рабської праці.

Надаючи великого значення зростанню кількості рабів, слабкому розвитку ремесла і торгівлі, обезземеленню селянства, Т. М. Грановський та С. В. Єшевський звернули також увагу на непримиренні суперечності поміж вільними в римському суспільстві, що теж відіграло важливу роль у занепаді республіканського ладу. Вперше також обґрунтували вони думку про кризу Римської республіки як прояв кризи полісної системи, що перестала відповідати історичним умовам.

Класова обмеженість, ідеалістичне уявлення про історичний процес в цілому, відсутність уявлення про розвиток продуктивних сил, виробничих відносин, віра в можливість рухати суспільство вперед тільки шляхом реформ, відсутність розуміння дійсної ролі народних мас в історичному розвитку не давали змоги буржуазним історикам більш глибоко з'ясувати питання про класи римського суспільства, про гостру класову боротьбу, що супроводила падіння республіки. Та для свого часу погляди і висновки І. П. Арапетова, Т. М. Грановського, С. В. Єшевського були великим вкладом в наукове висвітлення історії Риму.

ро-
ому
ов-
нні
ра-
ож
изи

ро-
ил,
ред
них
ам
ва,
Та
ов-
ня

